

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ
МІЖ ЕКОНОМІЧНОЮ ЕФЕКТИВНІСТЮ
ТА СОЦІАЛЬНОЮ СПРАВЕДЛИВІСТЮ**

Київ
2018

УДК 346:[338.2+330.16]
ББК 65.23:67.303
П 68

Рецензенти:

доктор юридичних наук, професор Зельдіна О.Р.
доктор юридичних наук, доцент Олюха В.Г.

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(протокол № 12 від 22.12.2018 р.)

П 68 Правові засади досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. – Київ : НАН України, Інститут економіко-правових досліджень, 2018. – 144 с.

ISBN 978-966-02-8800-3

У монографії висвітлено пріоритети формування міграційної політики України у контексті забезпечення балансу економічної ефективності та соціальної справедливості. Розглянуто проблеми досягнення соціальної справедливості у суспільстві через призму індикаторів економічного розвитку держави. Виявлено проблеми правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю у процесі формування та здійснення державної житлової політики. Визначено перспективи впровадження принципу соціальної відповідальності у публічні закупівлі. Висвітлено міжнародні та європейські правові засади втілення принципу соціальної справедливості в економічні відносини.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних і економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування, всіх тих, хто цікавиться проблематикою правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

В монографии освещены приоритеты формирования миграционной политики Украины в контексте обеспечения баланса экономической эффективности и социальной справедливости. Рассмотрены проблемы достижения социальной справедливости в обществе через призму индикаторов экономического развития государства. Выявлены проблемы правового обеспечения достижения баланса между экономической эффективностью и социальной справедливостью в процессе формирования и осуществления государственной жилищной политики. Определены перспективы внедрения принципа социальной ответственности в публичные закупки. Освещены международные и европейские правовые основы реализации принципа социальной справедливости в экономических отношениях.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов юридических и экономических специальностей высших учебных заведений, юристов, работников органов государственной власти и местного самоуправления, всех тех, кто интересуется проблематикой правового обеспечения достижения баланса между экономической эффективностью и социальной справедливостью.

УДК 346:[338.2+330.16]
ББК 65.23:67.303

ISBN 978-966-02-8800-3

© Інститут економіко-правових
досліджень НАН України, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети формування міграційної політики України.....	6
РОЗДІЛ 2. Економічний вимір проблем досягнення соціальної справедливості у суспільстві	25
РОЗДІЛ 3. Правове забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю у процесі формування та здійснення державної житлової політики	55
РОЗДІЛ 4. Принцип соціальної відповідальності у публічних закупівлях	85
РОЗДІЛ 5. Міжнародні та європейські правові засади втілення принципу соціальної справедливості в економічні відносини	101
ВИСНОВКИ.....	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	128

ВСТУП

Більшість країн світу на законодавчому рівні декларують соціальну спрямованість державної економічної політики, пріоритетність справедливого розподілу суспільних благ між усіма громадянами, недопущення неефективного використання державних та місцевих ресурсів.

Слід визнати, що у певній мірі зазначені пріоритети політичного, правового та економічного устрою держави знайшли відображення у Конституції України. Звісно, не можна заперечувати того, що держава докладает зусиль для забезпечення впровадження принципу соціальної справедливості у різні сфери життєдіяльності суспільства. Хоч і доводиться визнавати той факт, що не завжди вдається досягти балансу між заходами, спрямованими на забезпечення економічної ефективності та дотримання соціальної справедливості. Найбільш важливими і водночас проблемними напрямками державної економічної політики, у межах яких найбільш яскраво виявляються переваги та недоліки дотримання принципу соціальної справедливості, залишаються бюджетна та податкова політики. Адже саме у межах цих напрямів економічної політики держави відбувається перерозподіл коштів державного та місцевого бюджетів України, коштів суб'єктів господарювання та громадян України.

Саме принцип соціальної справедливості має стати основним критерієм визначення порядку та способів здійснення розподілу суспільних ресурсів, основою для збалансування публічних та приватних інтересів держави, територіальних громад та суб'єктів господарювання.

Усвідомлюючи важливість та істотне значення дотримання балансу економічної ефективності та соціальної справедливості у розвитку соціально-економічної системи держави, авторський колектив доклад зусиль до досягнення основної мети підготовленого дослідження, а саме обґрунтування теоретичних пропозицій та практичних рекомендацій щодо розробки системи економіко-

правових заходів, спрямованих на створення передумов для втілення засад соціальної справедливості у механізм правового регулювання економіки.

Саме соціальна справедливість виступає основою сталого розвитку держави, визначає ступінь прийнятності для суспільства засобів державного регулювання економіки. Настає час, коли набуває все більшого поширення тенденція, так званої, «соціалізації» права, його спрямованості на стимулювання суб'єктів господарювання досягати не лише значних економічних результатів, але і забезпечувати відчутний соціальний ефект.

В цілому, нові розробки у галузі економіки та права склали підґрунтя для підготовки комплексних пропозицій щодо вдосконалення механізму правового регулювання економіки з метою забезпечення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

Монографія підготовлена відповідно до плану науково-дослідних робіт Інституту економіко-правових досліджень НАН України за темою «Правове забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю» (державна реєстрація № 0118U004599) у межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи» авторським колективом у складі: член-кореспондент НАПрН України **Устименко В.А.** – вступ, висновки, розділ 1; д.ю.н. **Джабраїлов Р.А.**, к.ю.н. **Гудіма Т.С.**, к.е.н. **Князєв С.І.** – розділ 1; к.е.н. **Рогозян Ю.С.** – розділ 2; **Волкова А.О.** – розділ 3; к.ю.н. **Малолітнева В.К.** – розділ 4; к.ю.н. **Санченко А.Є.** – розділ 5.

РОЗДІЛ 1
ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ
VS СОЦІАЛЬНА СПРАВЕДЛИВІСТЬ:
ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ
МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Підходи до соціальної справедливості, можливість сполучення економічної ефективності та соціальної справедливості мають велике значення при конструюванні оптимальної моделі міграційної політики. Досвід країн, орієнтованих на соціально-демократичні цінності довів, що певний перерозподіл з метою вирівнювання доходів, надання соціальних гарантій, створення умов для розвитку підприємництва тощо уповільнюють міграційні процеси в країні і, як наслідок, справляють позитивний вплив на її економічний розвиток.

Традиційно вважалося, що соціальна справедливість є антитезою економічній ефективності. Втім сучасна світова криза довела помилковість цього твердження. Економічна нестабільність, зокрема в Україні, загострила сприйняття несправедливості, підвищила рівень агресії в суспільстві та сприяла загостренню міграційної картини в країні. Зокрема, протягом 2013 р. – 2016 р. чисельність економічно активного населення у віці від 15 до 70 років в Україні скоротилася з майже 21 млн до 18 млн осіб. За цей же період чисельність штатних працівників зменшилася на 2 млн осіб, а самозайнятих – на 2,5 млн осіб. Міжнародна організація міграції оцінює можливе потенційне збільшення кількості міжнародних трудових мігрантів в короткостроковій перспективі на 41%. Серед потенційних трудових мігрантів майже половина – у віці від 18 до 29 років.

Саме серед таких молодих людей кількість довгострокових трудових мігрантів, які вирішили не повертатися в Україну, майже вдвічі більше, ніж серед людей у віці від 45 до 65 років. Додатковий ризик для українського ринку

праці становить збільшення кількості студентів, що навчаються за кордоном [1]. Адже більшість з них, як правило, працевлаштовуються в країні навчання. Деякі Європейські країни розробили та реалізують спеціальні програми в цьому напрямку. Зокрема, в Польщі стартує проект «EdWork», що спрямований на допомогу студентам з України, Білорусі, Молдови та Росії знайти легальну роботу у країні [2].

Вищенаведені статистичні дані дозволяють дійти висновку про необхідність удосконалення міграційної політики та її правового забезпечення на засадах оптимального співвідношення соціальної справедливості та економічної ефективності. Це є запорукою успішної міжнародної взаємодії, а також однією з умов успіху євроінтеграційних зусиль України та реформування вітчизняного законодавства.

Проблемам вдосконалення міграційної політики присвятили свої дослідження значна кількість зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема: А. Геддес, Д. Дайнен, О. Власюк, В. Волес, Е. Лібанова, О. Малиновська, О. Кислицина, О. Пархомчук, С. Пирожков, М. Романюк та інші. Фундаментальні дослідження вчених становлять підґрунтя для формування пропозицій для подальшого вирішення проблем у цій сфері.

Законотворча робота із забезпечення належного врегулювання міграційних проблем значно активізувалася починаючи з 2010 року (але переважно у частині тих питань, що стосуються міграції іноземців та осіб без громадянства в Україну). Це пов'язано переважно із зовнішніми чинниками та інтеграційними процесами України у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію з ЄС. При цьому, в листопаді 2010 р. країна отримала План дій з лібералізації візового режиму, і взяла на себе обов'язок виконання його умов. Серед них важлива роль належала удосконаленню державного управління міграцією та забезпеченню прав мігрантів.

Як наслідок, в 2011 році було затверджено Концепцію Державної міграційної політики України, прийнято нову редакцію Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», Закон України «Про

біженців та осіб, які потребують додаткового чи тимчасового захисту». Таким чином, законодавство України поступово наближається до європейського нормативно-правового поля.

Для пришвидшення виконання Плану дій з лібералізації візового режиму, 22 квітня 2011 р. було видано Указ Президента України «Про Національний план із виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України», основною метою якого було активізувати діяльність органів державної влади у міграційній сфері. З метою реалізації Плану дій з лібералізації візового режиму, Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», який передбачав виконання вимог Європейського Союзу щодо введення в обіг закордонних паспортів громадян України з біометричними даними.

Прийняття вищезазначених законів обумовило подальші зміни в законодавстві (приведення у відповідність до них численних підзаконних нормативно-правових актів). Зокрема, у 2012 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Прийняття цього законодавчого акту зумовило внесення змін до 24 нормативно-правових актів.

У травні 2014 р., за оцінками європейських партнерів, виконання першої фази Плану дій з лібералізації візового режиму було завершено. З переходом до другого етапу його реалізації Кабінетом Міністрів України 20 серпня 2014 року було ухвалено черговий національний план заходів. На виконання висунутих завдань в листопаді 2015 р. було розроблено та ухвалено Верховною Радою України низку актів, які передбачали удосконалення міграційного законодавства. Додатково було прийнято Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», спрямований на забезпечення правової основи регулювання трудової міграції громадян за кордон та заходи щодо реінтеграції мігрантів, які повертаються.

Фактично, цим нормативно-правовим актом держава вперше дала сигнал своїм громадянам за кордоном про готовність захищати їх інтереси, запевнила у зацікавленості в співпраці з ними та їхньому поверненні в Україну.

В той же час, незважаючи на позитивні зрушення у цій сфері, Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» [3] містить низку недоліків, серед яких слід відзначити:

1. Декларативність змісту (відсутність норм прямої дії). Зокрема, стаття 8 «Право трудових мігрантів на належні умови праці, соціальний захист та возз'єднання сім'ї» складається з п'яти частин, чотири з яких відсилають до інших законодавчих актів та міжнародних договорів. Загалом половина статей згаданого Закону має посилання на нормативно-правові акти України, що дає підстави дійти висновку про відсутність самостійного дієвого механізму реалізації правових норм у цій сфері.

2. Відсутність механізмів реалізації окремих норм, що унеможлиблює їх виконання, адже ставить його у залежність від прийняття додаткових нормативно-правових актів.

3. Відсутність норм щодо реалізації виборчих прав мігрантів (зокрема державних гарантій забезпечення участі трудових мігрантів у виборах).

4. Неврахування окремими нормами критеріїв виконання другої фази Плану дій щодо лібералізації візового режиму, який передбачав врегулювання питання реінтеграції на законодавчому рівні, та неможливості їх реалізації на практиці. Зокрема, стаття 14 «Реінтеграція в суспільство трудових мігрантів» зводиться формально до декларування ідеї щодо сприяння реінтеграції українців шляхом здійснення комплексу соціальних, правових, економічних та інших заходів, проте яких і яким чином, залишається нез'ясованим. Деяка конкретика присутня лише в частині надання мігрантам можливості ознайомлення з інформацією, що має спростити їхнє повернення (ч. 4 ст. 14). Але і в цьому випадку залишається не зрозумілим механізм надання такої інформації.

5. Закон не містить однозначної та зрозумілої відповіді на питання щодо оподаткування доходів трудових мігрантів. Він не містить прямої заборони подвійного оподаткування грошових доходів заробітчани, відсилаючи до міжнародних договорів України. Згідно Закону, резиденти України з урахуванням норм міжнародних договорів мають право на зарахування податків і зборів, сплачених за межами України, під час розрахунку податків і зборів в Україні (ст. 19).

У зв'язку з цим, вдається незрозумілим: по-перше, яких наслідків слід очікувати, якщо з країною працевлаштування мігранта міждержавна угода про уникнення подвійного оподаткування не укладена, по-друге, чи мають право на врахування сплачених за кордоном податків громадяни, які отримали кошти від нерезидентів (сімейні трансфери). Вказані питання мають отримати нормативне вирішення та відповідне відображення у Податковому кодексі України, внесення до нього відповідних змін. Спроби вирішення цього питання вже відбувалися в Україні. Зокрема, було розроблено та подано до Верховної ради України: Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо звільнення грошових коштів трудових мігрантів від сплати податку на доходи фізичних осіб) (№7458 від 27.12.2017) [4], Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо створення сприятливих умов для повернення грошових коштів трудових мігрантів) (№ 7459 від 27.12.2017) [5] тощо. Втім, до сьогодні зазначені законопроекти, нажаль, не змінили свого статусу.

Принагідно зазначимо, що зарубіжні країни зацікавлені у валютних переказах від громадян з-за кордону як у джерелі додаткових інвестицій та у спрямуванні їх офіційними каналами, встановлюючи для цього податкові пільги на перекази мігрантів та на сформовані завдяки їх зусиллям валютні депозити [6].

6. Загальний характер норм щодо гарантій, які надаються мігрантам у сфері освіти. Відсутні норми, які б закріплювали механізми: (1) допомоги вітчизняним навчальним закладам, що організовані громадськими

об'єднаннями мігрантів в країнах їх перебування, (2) сприяння: створенню нових українських освітніх установ за кордоном, їх забезпеченню підручниками, методичними матеріалами, виділенню державних коштів на відрядження комісії з України для атестації учнів та прийому іспитів (на сьогодні це відбувається за власні кошти мігрантів). Оскільки в нинішніх економічних умовах відрядити науково-педагогічних працівників з України для роботи в українських школах за кордоном є практично неможливим (за відсутності фінансування), доцільним є залучення фахівців з числа працівників-мігрантів. У зв'язку з цим, виникає необхідність деталізації на законодавчому рівні організації їх перепідготовки та атестації, а також встановлення гарантій зарахування періоду роботи в українських школах за кордоном до педагогічного стажу в Україні тощо.

Слід також зазначити, що відповідного вирішення потребує проблема забезпечення доступу дітей мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном і отримують там середню освіту, до вступу до закладів вищої освіти в Україні. Зокрема, невідкладними для вирішення є питання можливості зовнішнього оцінювання їх знань дистанційно або із застосуванням іншого механізму, залучення найталановитіших дітей мігрантів - громадян України до українських закладів вищої освіти на тих же умовах, що передбачені при вступі абітурієнтів з числа закордонних українців (в рамках квот за рекомендаціями громад та за державні кошти).

7. Відсутність механізмів співпраці дипломатичних та консульських установ України за кордоном з громадськими об'єднаннями мігрантів, зокрема, у частині консультування та надання інформації працівникам-мігрантам тощо, а також можливості делегування цим об'єднанням певних функцій у сфері соціальної підтримки мігрантів, які її потребують [6].

8. Декларативність та обмеженість норм стосовно здійснення трудовими мігрантами переказу коштів. Зокрема, стаття 18 Закону «Переказ коштів трудових мігрантів» закріплює, що держава сприяє створенню трудовим

мігрантам умов для здійснення грошових переказів в Україну лише шляхом зменшення комісійної винагороди за здійснення переказу.

Отже, наявність значного обсягу прогалин та недоліків закладають підґрунтя для вжиття заходів з вдосконалення Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» за окремими вищенаведеними напрямками.

Слід зазначити, що цих та інших недоліків можна було б уникнути у разі залучення до законотворчого процесу неурядових організацій (НУО), зокрема, об'єднань самих мігрантів, а також НУО, що працюють у сфері надання послуг та допомоги мігрантам та біженцям. У даному контексті цікавим є польський досвід, який засвідчує ефективність активного діалогу усіх зацікавлених сторін та відкритого громадського обговорення проблем.

Для ілюстрації відмінностей у підходах та рівня інтенсивності співпраці з НУО можна порівняти інформацію на офіційних сайтах польських та українських міністерств та відомств.

Зокрема, Міністерство праці та соціальної політики Польщі має не лише спеціальний підрозділ, діяльність якого спрямована на співпрацю з неурядовими організаціями, але й створило окремий інтернет-портал, який відображає всі аспекти цієї співпраці, містить базу даних проектів, реалізованих НУО тощо.

В свою чергу, веб-сайт Міністерства праці та соціальної політики України має підрозділ «Громадські організації», але його оновлення здійснюється з середньою періодичністю один раз на три місяці (переважно за формальними ознаками).

Щоправда, в даному контексті проблема полягає не лише в закритості вітчизняних державних органів, але й у неспівмірно більш активній позиції польських неурядових організацій. Отже, запозичення досвіду Польщі має відбуватись паралельно як держслужбовцями, так і представниками НУО [7].

Загалом, зазначені питання мали б знайти висвітлення і в Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року (далі – Стратегія 2025), яка була затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів

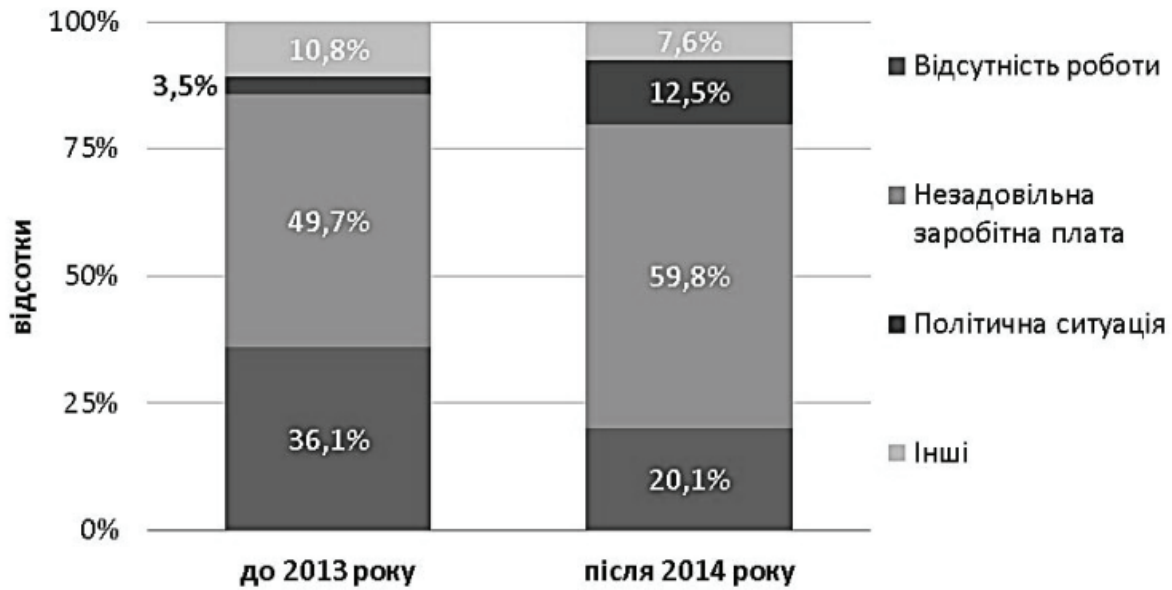
України від 12 липня 2017 року № 482-р. При цьому слід констатувати загальний характер Стратегії 2025. Зокрема, цим документом передбачена низка цілей без конкретизації механізмів, за допомогою яких відбуватиметься їх досягнення.

Безперечно, процес конкретизації змісту міграційного законодавства має враховувати те, що протидія міграції та сприяння реінтеграції – це складні процеси, які включають в себе **економічний, соціально-психологічний, політичний і культурний аспекти**. Ці аспекти знаходяться в нерозривному зв'язку і справляють взаємний вплив. У зв'язку з цим, вдосконалення міграційного законодавства слід здійснювати комплексно – з одночасним врегулюванням проблемних питань та закріпленням стимулюючих заходів за всіма напрямками, що формують зміст вищезазначених процесів.

Так, **економічний аспект означає** повторне залучення мігранта до участі у вітчизняних економічних відносинах, що дає йому можливість самостійно заробляти. А отже працевлаштування є найважливішим завданням, вирішення якого забезпечуватиме успішне повернення українців на батьківщину.

Згідно даних Державної служби статистики України, 71% українських трудових мігрантів головною причиною міграції називають низьку зарплату в Україні.

Це підтверджується і статистичними даними дослідження проведеного Національним банком Польщі (рис. 1.1) [8]. Зокрема, українці, які мігрували в Польщу, основними причинами міграції виділяли незадовільну заробітну плату та відсутність роботи.

Джерело: Національний банк Польщі

Рис. 1.1. Дослідження Національного банку Польщі

Слід відмітити, хоча і повільні, але позитивні зрушення у напрямку вирішення відповідних проблем, пов'язаних із працевлаштуванням громадян із вразливих верств населення. Зокрема, в 2015 році за підтримки Міжнародного банку реконструкції та розвитку в 3-х областях України (Львівській, Полтавській та Харківській) запущено пілотний проект із залучення до роботи членів малозабезпечених сімей та внутрішньо переміщених осіб (Постанова Кабінету Міністрів України № 1154 від 02.12.2015 року) [9].

В 2016 році, зважаючи на позитивні результати експерименту, його дію було продовжено та розповсюджено на окремі об'єднані територіальні громади Чернігівської, Миколаївської та Донецької області. Проектом передбачено 3 варіанти зайнятості малозабезпечених осіб та внутрішньо переміщених осіб, зокрема: працевлаштування; участь у громадських роботах та надання безвідсоткової фінансової допомоги на поворотній основі для організації підприємницької діяльності.

Отже, вирішуючи проблеми зайнятості малозабезпечених громадян та внутрішньо переміщених осіб, пілотний проект у певній мірі справляє вплив на

міграцію населення. Адже загальновідомим є той факт, що значна питома вага осіб, які мігрують, представлена саме цими категоріями громадян. В свою чергу, ініціатива держави щодо сприяння підприємницькій активності (в рамках проекту) підвищує зайнятість українців в цілому. Це є одним з визначальних критеріїв соціальної справедливості в економічній сфері та чинником економічної ефективності, зокрема сталого економічного зростання.

В той же час дієвість стимулюючих заходів з боку держави в цілому нівелюється несприятливим підприємницьким кліматом в країні. Адже за підсумками рейтингу Світового банку Doing Business-2018, в рейтингу легкості ведення бізнесу Україна посідає 76-е місце. Для порівняння Грузія – 9, Польща – 27, Росія – 35, Білорусь – 38, Молдова – 44 [10].

Незважаючи на це, ключове завдання, пов'язане як з покращенням підприємницького клімату, так і стимулюванням мігрантів до підприємницької діяльності в Україні, не отримало свого закріплення в Стратегії 2025.

Серед проблем, які унеможливають здійснення громадянами підприємницької діяльності та потребують вирішення на законодавчому рівні можна виділити наступні:

1. Недоступність дешевих кредитів, які, у поєднанні із заробленими коштами мігрантів, могли б становити стартовий капітал для започаткування власного бізнесу. Так, середня фактична відсоткова ставка комерційних банків (у тому числі державних) за кредитами для малого і середнього бізнесу в Україні – близько 19% [11], що в сучасних умовах надто ризиковано та нерентабельно. Задля вирішення означеної проблеми потребує перегляду грошово-кредитна політика держави, в частині зміни облікової ставки Національного банку України (ставки рефінансування банків).

2. Відсутність підприємницьких навичок у трудових мігрантів. Для прикладу, частка підприємців, стартовий капітал яких має закордонне походження складає близько 1 % опитаних сімей мігрантів (тобто значна частка попередньо відкритих підприємств припинила свою діяльність або перебуває на грані банкрутства, а нові підприємства засновують лише поодинокі трудові

мігранти, що повернулися до України [12]. А тому було б доцільним передбачити проведення безкоштовних тренінгів, заходів та постійних консультацій з питань ведення бізнесу, складання бізнес-планів для мігрантів.

3. Недостатня поінформованість щодо підприємницьких можливостей та законодавчих вимог в Україні. Зокрема, при консульствах України у межах торговельно-економічних місій в країнах призначення вітчизняних трудових мігрантів немає окремого підрозділу для роботи з фізичними особами щодо надання консультацій з питань здійснення підприємницької діяльності в Україні.

4. Низька мотивація мігрантів до повернення в Україну для трудової діяльності, відсутність в Україні державних програм (зокрема й з використанням механізмів державно-приватного партнерства), які б стимулювали мігрантів вкладати кошти у власний бізнес, як це відбувається у багатьох країнах світу, зокрема, у Молдові.

Так, у Молдові було запроваджено Програму по залученню грошових переказів в економіку «PARE 1 + 1», Національну програму з розширення економічних можливостей для молоді (PNAET), яка передбачає набуття підприємницьких навичок, а також фінансову допомогу для підприємців-початківців. До речі, подібні ініціативи реалізуються в багатьох інших країнах, зокрема Пакистані, Філіппінах, Мексиці, Гондурасі, Домініканській Республіці [13].

Крім того, в Молдові здійснюються заходи, спрямовані на визнання навичок і кваліфікацій (відповідно до положень Національної концепції визнання неформального і формального навчання, розробленої в листопаді 2011 року, Стратегії розвитку професійно-технічної освіти на 2012-2020 роки).

Зокрема, професійні стандарти виступають в якості еталону для оцінки та визнання кваліфікації.

Проводяться заходи, спрямовані на залучення мігрантів на місцевий ринок праці в контексті партнерства з мобільності ЄС – Республіка Молдова [14].

Спільно з міжнародними організаціями реалізується ряд проектів у цій сфері: проект «Зміцнення потенціалу Молдови в управлінні трудовими ресурсами та поворотною міграцією», здійснюваний за участі шведської державної служби зайнятості (SPES); проект «Ефективне управління трудовою міграцією та навичками в Молдові», реалізований за участі МОП; проект «Підтримка міграції та розвиток Партнерства щодо мобільності між Молдовою і ЄС» (SIMP), здійснюваний спільно з MOM; проект «Підтримка угод про реадмісію, укладених Європейським Союзом з Молдовою, Росією та Україною». Питанням добровільного повернення та реінтеграції (SIREADA) присвячений проект з підтримки спрощеного візового режиму і угод щодо реадмісії між ЄС і Молдовою та Грузією (REVIS) тощо. Міністерство освіти Молдови спільно з Європейським фондом освіти продовжують працювати над створенням механізму визнання навичок мігрантів на основі національної концепції перевірки неформального і формального навчання (проект «Розвиток системи професійної освіти і підготовки кадрів») [15].

Серед можливих заходів мотивації мігрантів до повернення в Україну для трудової діяльності слід виділити митні знижки на імпорт обладнання та інших товарів виробничого призначення [13], необхідних для відкриття власного бізнесу. Відповідні положення мають отримати відображення у Законі України «Про зовнішню трудову міграцію» та Митному кодексі України.

5. Відсутність заходів щодо стимулювання інвестиційного процесу в Україні. Зокрема на сьогодні законодавство не містить механізмів залучення коштів мігрантів в розвиток підприємницької активності країни.

Задля вирішення зазначеної проблеми було б доцільним на законодавчому рівні передбачити наступні стимулюючі заходи, а саме:

відкриття поточних накопичувальних рахунків (валютних/гривневих) для мігрантів, проценти за якими не обкладається податком та ставка за якими не може бути нижчою за середньоринкову (на зразок послуги «Стандарт безподатковий» від ПАТ КБ «ПриватБанк», а також відповідно до досвіду Індії, Шри-ланки) [16];

пільгове кредитування під заставу коштів, що знаходяться на поточних накопичувальних рахунках мігрантів, за ставкою, яка не може перевищувати ставку за поточним рахунком більш ніж на 1%. При цьому історія переказів може розглядатися як доказ існування джерела доходів за кордоном і як підстава для отримання зниженої ставки відсотку за кредитом на інвестування в Україні) [13];

здійснювати обмін коштів, що знаходяться на поточних/депозитних рахунках мігрантів за курсом Національного банку України на момент здійснення операції або передбачити можливість продажу валюти фірмам-імпортерам, шляхом проведення Національним банком України відповідного конкурсу (досвід Бангладешу) [17];

ініціювати укладення міжнародних договорів з країнами, до яких найбільш активно мігрує населення України, щодо взаємного скасування комісій за зарахування/перерахування/зняття коштів з поточних рахунків (на зразок угоди між фінансовими установами Мексики та США, яка дозволила нелегальним мігрантам-мексиканцям у США відкривати поточні рахунки в банках, з яких на батьківщині знімають гроші члени їхніх родин. Лише впродовж року з моменту введення в дію умов угоди обсяг грошових переказів до Мексики зріс майже на третину [18];

запровадити на законодавчому рівні такий механізм залучення капіталу мігрантів як діаспорні облігації (досвід Ізраїлю, Індії, Китаю, Ефіопії, Еритреї, Лівану, Пакистану, Непалу, Марокко, Ямайки, Зімбабве, Кенії та ін.). Облігації з процентною ставкою 2–4% можуть бути привабливими у порівнянні з банківськими депозитами в країні перебування. Для держави – це можливість залучити кошти під невеликий відсоток і без зобов'язань, нав'язаних міжнародними фінансовими інституціями. Зараз Україна залучає кошти переважно від міжнародних організацій, що висувають умови, які потрібно виконувати, і які не завжди є найкращим «рецептом» для економічного зростання в Україні [19];

важливим фінансовим механізмом використання мігрантського капіталу є і пайові фонди діаспори. Цей специфічний вид фінансової участі діаспори в економічному розвитку країни походження найбільш поширений у країнах Південної Африки, зокрема у Руанді та Ліберії. Пайові інвестиції є професійними інструментами колективного інвестування. Після 2005 р. руандські мігранти з 11 країн світу розпочали формування Пайового Фонду Діаспори Руанди (RDMF). Фонд спрямований на залучення інвесторів з руандської діаспори, корінного населення Руанди та іноземних інвесторів. У цьому сенсі емігранти виступають не лише у якості інвесторів, але й як канал передачі технологій та джерело відкриття інвестиційних можливостей у Руанді для світового ринку капіталу [20].

Політичний аспект включає в себе забезпечення виборчих прав мігрантів. Через нерегульованість українського законодавства ця категорія громадян не може скористатися одним із базових конституційних прав громадянина – права голосу на місцевих виборах та в одномандатних округах на виборах до Верховної Ради. А тому ці питання обов'язково мають бути врегульовані на законодавчому рівні, зокрема Закон України «Про зовнішню трудову міграцію».

Соціально – психологічний та культурний аспекти процесу конкретизації змісту міграційного законодавства передбачають заходи з повторного включення мігранта в соціальне коло країни із прийняттям мігрантами, які повернулися, цінностей, способу життя, мови та традицій батьківщини.

Одним з ключових питань для людей, які повертаються, постає відсутність інформації про сфери суспільного життя країни. Адже за час їх відсутності відбуваються істотні зміни у соціально-економічній та правовій системі країни. Для таких громадян важливо знати про поточну ситуацію в Україні, зміни в законодавстві, сфері зайнятості та про можливості відкриття бізнесу.

Досить часто мігранти, які повертаються, страждають психологічно як від соціальної незахищеності, так і від втрати контактів в країні, звідки

повернулися. Деякі виявляються в складній психологічній ситуації, оскільки не були готові до повернення; це характерно для вимушених переселенців. Крім того, деякі з тих, хто повернувся, мають проблеми зі здоров'ям.

Окрім цього, у багатьох людей, які повернулися на батьківщину, виникають проблеми з документами, і вони потребують юридичної консультації.

Мігрантів цікавить інформація про порядок повернення до країни громадян, які не пройшли обов'язкову військову службу. Вони побоюються піддатися після повернення переслідуванню та бути притягнутими до кримінальної відповідальності за ухилення від служби.

В даному випадку для України цікавим міг би бути досвід:

Польщі зі створення так званих «полонійних організацій» з наданням певних пільг, в тому числі фінансових і податкових, для поляків, які працювали за кордоном, але вирішили повернутися на батьківщину. Зокрема, в таких організаціях можна подати заявку на Карту Поляка, отримати довідку про активну діяльність в інтересах збереження польської мови та польської культури або в інтересах польської національної меншини [21].

Молдови, де поліпшення співпраці з молдавською діаспорою, Урядом Республіки Молдова було створено Бюро по зв'язках з діаспорою в структурі Державної канцелярії (листопад 2012 року), яке надає всебічне консультування мігрантам [14].

Важливого значення на шляху до успішної соціально-культурної міграції набуває необхідність вирішення таких реінтеграційних заходів, як спрощення процедури визнання набутих за кордоном знань та кваліфікацій, допомога у включенні дітей мігрантів в освітній процес в Україні шляхом забезпечення для них додаткових занять, насамперед з української мови, організація навчання для дорослих відповідно до потреб ринку праці регіонів повернення, підвищення бізнесової та фінансової грамотності громадян, які бажають інвестувати зароблені за кордоном кошти у відкриття власного бізнесу в Україні [13].

Крім того, у мігрантів часто виникають проблеми з житлом, тому що частина з них продали перед від'їздом свої квартири. Саме відсутність житла перешкоджає їх поверненню на батьківщину. Лише деякі з тих, хто повернувся може придбати собі власне житло. Відсутність житла нерідко зумовлює рееміграцію. А тому потребують впровадження різноманітні бюджетні програми для отримання пільгового кредитування на придбання житла тощо.

Додатково вбачається за доцільне звернути увагу на актуальну як для України, так і більшості країн світу проблему міграції науковців.

Наразі у багатьох країнах, де сфера науки стала відчувати негативні наслідки відтоку вчених, впроваджується безліч заходів спрямованих на їх повернення. Слід зазначити, що вітчизняне законодавство не приділяє цьому належної уваги. Не передбачено жодних заходів спрямованих на попередження міграції вчених і в Стратегії 2025. Втім зважаючи на негативні наслідки цього процесу, зокрема зниження інноваційного потенціалу країни, вбачається за доцільне створити передумови для покращення ситуації у цій сфері.

Зокрема, доцільно визначити серед цілей Стратегії 2025 реалізацію заходів, спрямованих на попередження міграції вітчизняних вчених. Для досягнення цієї цілі доцільно передбачити наступні завдання:

1. Виділення грантів на власні наукові розробки в Україні. Зокрема, збільшити бюджетні видатки до Державного фонду фундаментальних досліджень на ці цілі, сприяти залученню до цього фонду коштів вітчизняних суб'єктів господарювання, передбачивши на законодавчому рівні можливість зменшення їх податків, зборів та обов'язкових платежів на цю суму).

Подібна практика успішно зарекомендувала себе на вітчизняному рівні. Так, наприклад у Великобританії Уряд протягом п'яти років щорічно виділяв 6 млн доларів для повернення з США приблизно 50-ти провідних англійських вчених. У Канаді уряд виділив 205 млн доларів для створення 2000 нових пропозицій провідних наукових співробітників - знову ж для тих, хто в даний час працює в США [22]. Кожному вченому, який повертався надавався грант терміном на 5-7 років з можливістю його подальшого продовження.

В Австрії застосовується наступна схема: стипендія Шредінгера підтримує вчених, які повернулися на батьківщину, на період влаштування їх в дослідній організації.

2. Створення промислових парків для спеціалістів, які отримали освіту за кордоном, а також забезпечення їх працевлаштування (виділення бюджетних коштів на створення робочих місць та встановлення конкурентоспроможної заробітної плати в залежності від наявності відповідних кваліфікаційних вимог та професійних навичок). Завдяки реалізації таких заходів багато вчених, інженерів і підприємців Китаю та Індії, які виїхали за кордон, щоб працювати в університетах і наукових установах, повернулись додому [23; 24].

Уряд КНР також прагне підвищувати прозорість в процесі прийому на роботу і встановлює конкурентоспроможну зарплату дослідникам з-за кордону. Наразі створено доступну в режимі «он-лайн» інформаційну платформу і базу даних китайських дипломованих фахівців, щоб полегшити їх повернення.

Цікавим в даному випадку є досвід Тайваню, де Уряд у 2005 році схвалив план лібералізації існуючих правил прийому на роботу фахівців-іноземців.

Серед запланованих Урядом Тайваню заходів передбачається:

надання стипендій студентам, які навчаються за кордоном;

звільнення від військової служби юнаків-студентів, учнів за кордоном;

створення стимулів для студентів другого покоління для повернення і роботи на батьківщині;

розширення області залучення іноземних фахівців за рахунок Індії, Росії, країн Східної Європи;

створення і розвиток «служби єдиного вікна» для іноземного персоналу, що прибуває в країну.

3. Зниження податку на доходи для відповідних категорій іноземних та вітчизняних вчених. Міжнародні соціологічні дослідження свідчать про те, що цей факт є вирішальним для багатьох високооплачуваних вчених при зміні місця роботи. Так, відповідно до даних Austria Research Center (ARC), у зв'язку

з високим рівнем оподаткування щорічно виїжджають за кордон 400 австрійських вчених і дослідників [25].

Саме тому, на законодавчому рівні слід передбачити можливість звільнення відповідних категорій іноземних та вітчизняних вчених (мігрантів) від податку на доходи строком на три роки.

Подібна практика характерна для багатьох країн. Зокрема, У Данії іноземні експерти отримують податкові пільги протягом перших трьох років проживання. Більш преференційні податкові правила для іноземних дослідників та інших експертів були запропоновані Міністерством оподаткування в Нідерландах, де іноземні висококваліфіковані працівники отримують 30-відсоткову знижку до податку на доходи терміном на 10 років. В свою чергу у Великобританії нерезиденти отримують податкові пільги до моменту зміни місця проживання.

4. Сприяння зміцненню зв'язків з науковими діаспорами.

Зокрема, у разі якщо немає можливості повернути науковців, доцільно організовувати зустрічі вчених і знайомити їх з науковою або академічною роботою один одного, як це робить AsciNA в Австралії. Кілька організацій австралійської наукової діаспори виникли останнім часом з метою встановлення контактів з австралійськими дослідниками в усьому світі (наприклад, Network for Expatriate Australian Researchers (NEAR)).

Цікаво і те, що у Швейцарії відкрита web-платформа Swiss Talent для спілкування швейцарських вчених за кордоном та іноземних вчених, що працюють в Швейцарії. Вона пропонує різні послуги типу особистої і професійної інформації про членів мережі, пропозицій роботи тощо. Додатково зауважимо, що у США створено Інтернет-довідник (Swiss-List.com) задля забезпечення зв'язку швейцарських вчених і аспірантів, які працюють в США, з колегами на батьківщині.

Привертає увагу і досвід Франції, зокрема, міністерство закордонних справ оплачує зустрічі між французькими докторами наук, які працюють в

американських наукових установах і французьких компаніях тощо. Подібну практику слід запровадити і в Україні.

Завершуючи наведений аналіз, слід зазначити, що Україна поступово рухається у напрямку вирішення проблем у сфері міграції населення. Зокрема, прийнято Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», здійснюються окремі заходи по підвищенню зайнятості населення аби зменшити соціальне розшарування, соціальну напругу тощо і, тим самим, сприяти повернення українського трудового населення в країну. Безперечно, правове забезпечення міграційної політики України потребує відповідного вдосконалення на засадах, які представлено у цьому дослідженні. Але прагнення до соціальної справедливості не повинне нищити ефективність, координацію, стабільність. Сполучення й оптимальне співвідношення соціальної справедливості та економічної ефективності можливе шляхом поєднання стимулювання і створення мотиваційного механізму як до праці, так і до підприємницької діяльності разом зі створенням раціональної і обґрунтованої системи соціального захисту.

Поряд із цим, особливу увагу у вирішенні низки проблем у сфері міграційної політики пропонується приділити програмному підходу. Зокрема, вбачається за доцільне розробити, принаймні в регіонах, охоплених найбільш масовою трудовою міграцією, програми сприяння поверненню та реінтеграції мігрантів. Саме програмний метод слід покласти в основу правового механізму сприяння реінтеграції, передбаченого Законом України «Про зовнішню трудову міграцію».

РОЗДІЛ 2

ЕКОНОМІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

«Економічна ефективність» та «соціальна справедливість»: сутність, співвідношення та закордонний досвід досягнення балансу

Відтворення виробництва, що ґрунтується на впровадженні новітніх науково-технічних досягнень в розвинених країнах світу сприяє тому, що економіка стає все більш інноваційною. Дані тенденції властиві й Україні, вони диктують необхідність збільшення ролі людського капіталу, що може знайти своє відображення в соціальній переорієнтації виробництва та поліпшенні умов праці і життя населення країни.

Дослідження, пов'язані з соціальною орієнтацією економіки України належать провідним вітчизняним вченим-економістам: З. Герасимчук [26], Е. Лібанова [27], В. Паніотто, М. Харченко [28], В. Геєць [29], а також закордонним вченим: V. PAM, De V. EMN, W. Otten, J. Joireman [30; 31], S. Bogaert, C. Voone, C. Declerck [32]. Проте питання визначення необхідності соціальної орієнтації економіки в сучасному світі залишаються розкритими лише фрагментарно, що унеможлиблює виявлення ролі даної економічної характеристики в Україні.

В останні роки економіка найбільш розвинених європейських країн (Німеччина, Франція, Бельгія) активно набуває рис постіндустріального характеру, оскільки все ширше в ній застосовуються наукові знання, інтелектуальні технології, зростають масштаби науково-професійної мобільності та, загалом, актуалізується роль людського капіталу. Перейняття такого досвіду для України можливе лише за умови посиленої уваги з боку держави до цієї проблеми, а саме – активної і результативної політики розвитку людського капіталу. На користь вищевказаного досвіду вказує той факт, що інвестиції в

людський капітал у 2017 році забезпечували від половини до трьох чвертей доданої вартості в економіках більшості країн світу [33].

Справедливість на рівні зі свободою та рівністю відноситься до першочергових благ людства. У філософсько-історичному плані тема справедливості має багатовікову традицію, виражену в ідеях Платона та Аристотеля, соціалістів-утопістів, освітян, а також І. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса і багатьох інших видатних мислителів. В широкому сенсі категорія справедливості виступає мірилом добробуту, а несправедливість – мірилом зла. В останній третині ХХ століття виник сплеск інтересу до питань справедливого суспільного устрою, проблема справедливості отримала наступні особливості та форми вияву. На тлі консенсусу з приводу питань легальної чи політичної справедливості, що вимагає демократичного суспільного устрою, формальної громадянської рівності та забезпечення ряду фундаментальних особистих свобод, досить дискусійним виявилось питання справедливості соціально-економічного розподілу. Саме ця тематика умовно позначається як «соціальна справедливість».

Справедливість – це принцип, що встановлює відносини між людьми як членами спільноти, що мають певний статус, наділені відповідними правами і обов'язками. Тому багато мислителів, починаючи з Платона та Аристотеля, розглядали справедливість виключно як соціальну чесноту. З виникненням приватної власності та суспільної нерівності справедливість починає відрізнятися від рівності, з включенням соціального положення, що займають люди у суспільстві відповідно до їх гідності. Справедливість, будучи складним феноменом, виступає як взаємодія економіки, права, політики, моралі, інших цінностей, як оціночне поняття явищ суспільного життя. Об'єктами оцінки з точки зору соціальної справедливості можуть бути: а) ставлення суспільства до особистості; б) ставлення особистості до суспільства, держави, а також до самої себе; в) дія однієї особи по відношенню до іншої тощо. Це означає, що категорія справедливості може бути застосована до оцінки різних суспільних

взаємозв'язків і факторів: економічних, політичних, правових, моральних; в тому числі і в сфері міжособистісних відносин.

Соціальну справедливість можна визначити як поняття суспільної свідомості, правомірність оцінки економічних, політичних, правових явищ дійсності і вчинків людей (а також їх самооцінки) з позиції певного соціального класу або громадськості. Категорія справедливості має низку характерних рис і якостей, а саме: має оціночний характер (справедливість – це не просто показник співвідношення, «порівняння» явищ, вона являє собою «розумну», «правильну» пропорцію); справедливість як «розумна», «правильна» пропорція виступає в якості мотиваційного двигуна більшості людських вчинків; володіє порівняльною характеристикою, умовністю та динамікою (одне і те ж явище за одних умов і в певному періоді вважається справедливим, за інших обставин і в інший час – несправедливим) [34].

Щодо нормативно-правового закріплення даного поняття, то необхідно відзначити, що в статті 1 Конституції України визнана соціальною державою. Її розбудова має гарантувати реалізацію прав людини та громадянина, гідні умови для життя людей всіх верств, їх соціальний захист. Також соціальна спрямованість розвитку України конкретизується у ст. 46 Конституції, де закріплено право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Дане положення стало підґрунтям для розробки системи правового регулювання відносин у сфері соціального забезпечення. У Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» закріплено, що державними соціальними гарантіями є встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму [35; 36].

Безумовно, втіленням принципу справедливості у діяльності Верховної Ради України є й закріплення положення про неможливість зворотної дії правових норм, які погіршують становище осіб у частині їх соціального забезпечення. Подібна норма міститься й у ч. 3 ст. 22 Конституції, якою встановлено недопущення при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Значна роль у реалізації принципу справедливості у соціальному забезпеченні належить і органам державної виконавчої влади. Серед основних завдань Кабінету Міністрів як вищого органу державної виконавчої влади України у п. 2 ст. 20 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» зазначається, що він забезпечує: проведення державної соціальної політики, соціальний захист громадян; підготовку проектів законів щодо державних соціальних стандартів і соціальних гарантій, а також вживає заходів щодо підвищення реальних доходів населення [37].

Принцип справедливості є об'єктом уваги і Конституційного Суду України. Зокрема, у його практиці є декілька рішень, безпосередньо спрямованих на реалізацію даного принципу. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 справедливість розглядається як властивість права, виражена, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : справа № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року : [38; 39, с. 174].

Ефективність як категорія, найбільш повно проявляється в економічних відносинах, оскільки є одним з вирішальних факторів економічної діяльності. Тому логічним і закономірним є той факт, що категорія «ефективності» виникла в капіталістичних соціально-економічних відносинах. Це важливо, адже всі докапіталістичні економічні відносини були приховані під рівнем майнових відносин власності. Капіталістичні економічні відносини власності були

першими, які проявили себе як щось самостійне, якісно відмінне від майнових відносин. Незважаючи на те, що поняття **економічної ефективності** є більш очевидним для мікрорівня (підприємства, установи, організації), на макроекономічному рівні економічна ефективність може бути виражена співвідношенням всіх вироблених продуктів (ВВП) до загальних витрат (класична трилогія – праця, капітал, земля). Безперечно, питання економічної ефективності на рівні суспільства є дуже гострим, оскільки мова йде про нездатність держави забезпечити відповідність політики розподілу благ у суспільстві уявленням про справедливість. В сучасній економічній науці поняття «економічна ефективність» часто замінює ряд інших понять: результативність, рентабельність, інтенсивність, прибутковість тощо. Дані поняття є основними для визначення «економічної ефективності», адже містять в собі ряд економічних показників, які розкривають сутність даного поняття (коефіцієнт продуктивності, коефіцієнт матеріаловіддачі, коефіцієнт прибутковості праці та багато інших) [34; 40].

Розглядаючи елементи і структуру змісту категорії «економічна ефективність», необхідно відзначити також, що, крім зв'язків із зовнішнім середовищем, в ньому відбивається ще й соціальний ефект, причому незалежно від того враховується він чи ні, існують або ні відповідні способи його вимірювання. Тому зміст ефективності нерідко розглядається в аспекті двох її складових – економічної і соціальної. При цьому вважається, що перша характеризує співвідношення результатів з витратами, необхідними для їх досягнення, а друга – ступінь досягнення соціальних параметрів. Розглянуті в єдності, вони утворюють поняття «соціально-економічна ефективність» [41].

Щодо нормативного закріплення поняття «економічна ефективність», то саме в такому виді його немає в нормативно-правових актах, проте, звісно, принцип економічної ефективності враховується майже в усіх документах міжнародного та національного характеру, зокрема в Державних цільових програмах, Стратегіях розвитку, угодах між Україною та міжнародними фінансовими інституціями, в актах Мінекономрозвитку та Мінрегіонбуду тощо.

В сучасній економічній науці зберігається розділення економічної ефективності, соціальної справедливості та, навіть, етики. Не дивлячись на те, що економічні закони мають раціональне підґрунтя, вони визначаються ціннісними орієнтирами, тому підлягають етичній оцінці. Поняття соціальної справедливості та економічної ефективності, незважаючи на їх приналежність до різних вимірів, нерозривно пов'язані між собою. Даний зв'язок має прояв в наступному: все те, що є прийнятним у суспільстві має бути пов'язано з категорією справедливості, яка, у свою чергу, містить у собі компонент об'єктивної користі, тобто містить в собі категорію ефективності (А. Сміт, Дж. Роулз, А. Лаффер). Розподіл економічно ефективного та соціально справедливого, як вважають вищевказані вчені, призводить, з одного боку, до технократичної, а з іншого боку – до утопічної позиції у питаннях економіки. Це означає, що не може бути корисним і конструктивним те, що суперечить істинній справедливості, з іншого боку, не може бути справедливим те, що неефективно [42, с. 210].

Безсумнівно, неправильним та утопічним є твердження про те, що можна назавжди добитися ідеального справедливого порядку в економіці будь-якої країни, проте важливим є той факт, що, чим більше такий порядок спрямований на усунення існуючої несправедливості й, разом з тим, на створення більших можливостей для справедливих змін всіх існуючих в країні інституцій, тим він краще. Звісно, в різні часи в економіці можливі коливання від негативних до позитивних, проте вкрай важливим є існування різних варіантів (або компромісів) для корегування даного становища, яке, у свою чергу, повинно здійснюватися легітимно, на основі демократичних процедур. Жоден з вироблених варіантів ніколи не зможе бути повністю справедливим та водночас повністю ефективним, адже критерії абсолютної справедливості, залишаючись кращим орієнтиром, є в принципі недосяжним ідеалом.

Нерозривний зв'язок між економічною ефективністю та соціальною справедливістю знаходить своє вираження в економічних показниках. Загальновідомо, що традиційним вимірювачем ефективної господарської

діяльності на мікрорівні прийнято вважати прибуток, на мезорівні – обсяг валового регіонального продукту (ВРП), на макрорівні – обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП). Проте, аналізуючи виключно вищезазначені показники, є ризик невірної вираженості реального стану економіки, оскільки, наприклад, прибуток підприємств може отримуватися не за рахунок рентабельності продукції, а за рахунок економії на оплаті праці працівників, скорочення соціальних витрат, що в кінці кінців обернеться втратами для окремих працівників, а згодом й економіки підприємства в цілому. Такий варіант не є прийнятним для розвитку економіки демократичної та соціально орієнтованої держави, адже за умов його використання метою стають самі економічні процеси, а не людина, яка перетворюється в засіб досягнення економічної мети. Для комплексного розвитку економіки будь-якої країни світу категорію «ефективність» слід розглядати не у вузькому, а в загальноекономічному сенсі, коли критеріям соціальної справедливості приділяється не менше уваги, ніж одержанню виключно матеріального результату. В даному контексті придатні вимірники соціально-економічної результативності – це індикатори, які поєднують в собі два необхідних результати: матеріальний та соціальний.

Не повністю, проте вищевказаним характеристикам відповідають інтегральні показники, які з'явилися досить недавно – з другої половини ХХ ст. та використовувалися для міждержавного порівняння. Наприклад, такими показниками є індекс якості життя (англ. Quality-of-life Index, QLI) за версією компанії Numbeo та індекс людського розвитку (до 2013 – індекс розвитку людського потенціалу), що представлений в щорічних звітах ООН. Перший показник розраховується на основі 9 чинників, до складу яких, поряд з ВВП на душу населення, входять також наступні: очікувана тривалість життя, рейтинги політичної стабільності і безпеки, сімейне життя (число розлучень на тисячу осіб на рік), активність добровільних спільнот, клімат і географія, рівень безробіття, індекси політичної та громадянської свободи, співвідношення доходів чоловіків і

жінок. За розрахунками 2017 року Україна в даному рейтингу опинилася на 57 місці з 60 із значенням 95.96 [43].

Індекс людського розвитку (англ. Human Development Index, HDI) було концептуалізовано на основі робіт індійського економіста А. Сена і розраховується щорічно з 1990 року для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, грамотності, освіченості і довголіття. HDI виходить за рамки ВВП, адже його побудовано на більш ширшому визначенні добробуту. Так, він оцінює можливість довгого і здорового життя (за показником середньої очікуваної тривалості життя), отримання освіти (за рівнем грамотності дорослого населення і охоплення населення початковим, середнім і вищою освітою), підтримання гідного життєвого рівня. Рейтинг деяких країн за показником HDI виявляється значно нижче, ніж за показником доходів, тоді як в інших випадках ситуація прямо протилежна. Зокрема, за даними 2015 року (більш нових даних на жаль ще не представлено), Україна посідає 85 місце із 123 країн світу з коефіцієнтом 0.743, майже замикаючи групу високорозвинених країн [44]. Причому, немає значення, багата країна чи бідна, наприклад, в таких багатих державах як Кувейт (51 місце в рейтингу) та Саудівська Аравія (38 місце в рейтингу), розбіжність склала більше 10 позицій. Тобто, ці країни недостатньо ефективно використовують результати розвитку своєї економіки на відповідний розвиток людини і всього суспільства.

Перед будь-якою економічною системою постає проблема вибору: ринковий розподіл доходів коректується державою або ж державний розподіл доходів коректується ринком. Схильність до рівності в розподілі доходів, що втілює соціальна справедливість, завжди супроводжується падінням економічної ефективності. Адже в такій ситуації не потрібно ефективно працювати ні бідному (все рівно суспільство забезпечує матеріальну підтримку), ні багатому (все одно суспільство вилучає частину доходу у вигляді податків). Нерівність в доходах забезпечує економічну ефективність, але супроводжується соціальною несправедливістю у вигляді значних нерівностей у розподілі доходів, матеріальної диференціації населення. Таким чином, вибір між рівністю і

нерівністю доходів перетворюється в вибір між соціальною справедливістю та економічною ефективністю.

Важливо зазначити, що на перший погляд, концепції економічної ефективності та соціальної справедливості можуть здаватися незв'язаними або навіть протилежними, оскільки відчувається на ментальному рівні, що в економічному сенсі ефективність, наприклад, праці може функціонувати проти справедливості та, відповідно рівності. Тобто економічна нерівність здається несправедливою та неправильною, що й породжує багатовіковий конфлікт між категоріями «економічна ефективність» та «соціальна справедливість», пояснити який, видається можливим за допомогою принципу (оптимума) італійського економіста Вільфредо Парето.

Етичний ідеал суспільного добробуту (або – оптимум Парето) полягає в наступному: умовою зростання суспільного добробуту є покращення добробуту одних людей без одночасного погіршення добробуту інших. Згідно умови за Парето, той чи інший захід влади підвищує суспільний добробут в тому випадку, якщо вигоди від його запровадження з перевищенням компенсують втрати тих, чий рівень добробуту даний захід понижує [45, с. 56].

Тобто даний принцип передбачає, що економічна ефективність, як правило, визначається як оптимум Парето – оптимальний стан, в якому неможливо змусити когось покращити свої справи без погіршення справ когось іншого.

Прикладом такої оптимальності Парето є те, що бізнесмен вирощує урожай, який він сам не споживає, а продає або дарує весь свій товар. В такому випадку немає втрат продукту: в результаті транзакції кожен виграє і ніхто не програє. Операції такого характеру мають назву «позитивна сума», і результат від них класифікується як економічно ефективний. На відміну від цього, приклад економічної неефективності полягає в тому, що замість того, щоб продавати продукцію або дарувати її, бізнесмен розпоряджається деякими чи всіма продуктами як відходами. Залежно від кількості продукції, бізнесмен може понести певні витрати на утилізацію відходів, а також грошові витрати. Отже, за даним сценарієм бізнесмен програє і ніхто в даному випадку не виграє. Рисунок

2.1 ілюструє два вищенаведені приклади. Так, оптимум Парето може бути в будь-якій точці кривої (наприклад, В, D або С); в такому випадку це можна трактувати як ефективність. Точки, що знаходяться поза кривої, такі як А і Х, є неефективними за Парето.

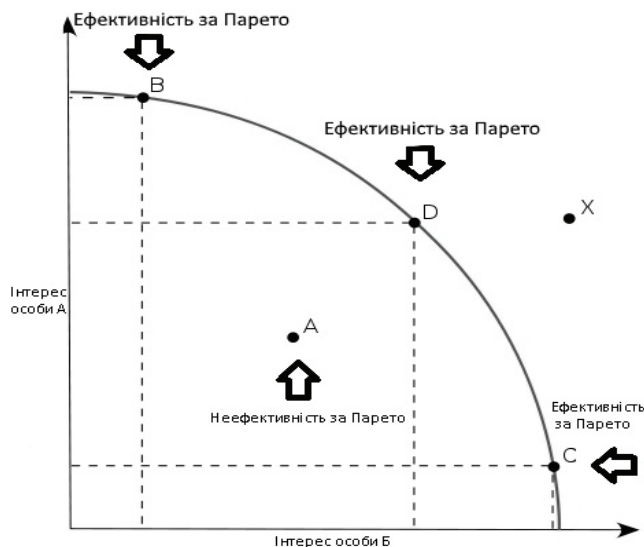

Рис. 2.1. Ілюстрація кривої ефективності за принципом Парето

* адаптовано автором на основі [46]

Оптимальність Парето не обов'язково гарантує моральний результат і, таким чином, економічна ефективність не може служити відокремлено, як і соціальна справедливість – вони повинні бути у взаємозв'язку [34, с. 43]. У своїй праці «Теорія справедливості» Джон Роулз запропонував використовувати принцип різниці, сутність якого полягає в тому, що соціальна та економічна нерівність може бути виправдана, якщо вона працює як частина схеми, яка вигідна найбіднішим членам суспільства [34, с. 210-216]. Таким чином, Роулз встановив зв'язок між поняттями економічної ефективності та соціальної справедливості.

Також протиріччя економічної ефективності та соціальної справедливості – це сучасна форма загальноекономічних протиріч між виробництвом і споживанням, тобто чим більше ми витрачаємо на виробництво, тим менше залишається для споживання, і навпаки. В макромасштабах економічна ефективність досягається в умовах ринкової системи з мінімальним втручанням

держави. Соціальна справедливість розглядається як механізм перерозподілу доходів з метою запобігання їх надмірної диференціації. Як відомо, такий перерозподіл знижує стимули, створені ринком і вони пов'язані, як з можливістю швидкого збагачення, так і, водночас, із небезпекою розорення та безробіття.

Вивчаючи проблематику співвідношення категорій «економічна ефективність» та «соціальна справедливість» у світовому вимірі, особливу увагу приковують до себе питання, що пов'язані з особливостями функціонування міжбюджетних відносин в країнах. Так, виділяють 3 основні типи міжбюджетних відносин: китайська (азійська) модель; американська модель; німецька (європейська) модель.

1. Китайська (азійська) модель передбачає збір податків регіональною владою, центр визначає (частково за формулами, але в основному за домовленістю), кому скільки залишити. Практикуються завдання з перерахування податкових платежів до центрального бюджету. У регіональні справи (провінцій) центр практично не втручається. Дана модель сумісна з економічним зростанням в найбільш розвинених або більш привілейованих регіонах, проте стимули для раціонального використання бюджетних коштів загалом відсутні (корупція, зрощення державного апарату з бізнесом, торг навколо бюджетних ресурсів). Соціальна справедливість не забезпечується, адже перерозподіл коштів між провінціями є незначним.

2. Американська модель передбачає класичний бюджетний федералізм. Федерація, штати і муніципалітети мають власні податки і навіть автономні податкові служби. Відрахувань від федеральних податків до бюджетів штатів немає. На федеральному уряді лежить обов'язок фінансування національної оборони та системи державного соціального забезпечення. Конституція США наділяє власними податковими повноваженнями тільки федеральний і регіональні уряди, в той час як органи влади муніципалітетів отримують самостійні права щодо встановлення і збору податків. Цільова фінансова допомога надається у вигляді грантів двох типів – блок-гранти (фінансування досить широкого спектра видаткових статей при встановленні обмежень на

перерозподіл коштів між цими статтями. Існують блок-гранти на охорону здоров'я, соціальне забезпечення, а також на фінансування інших видаткових груп) та категорійні гранти (фінансування окремої видаткової програми).

3. Німецька (європейська) модель заснована на ідеології «спільності». Бюджетна система базується на загальних податках, надходження від яких розподіляються між усіма її рівнями. При цьому здійснюється їх частковий перерозподіл, тобто має місце диференціація нормативів відрахувань. Мета такого перерозподілу – скорочення розриву між регіонами-донорами та регіонами-реципієнтами. Обсяг прямої фінансової допомоги з вищих бюджетів є відносно невеликим, в той же час розвиненою є практика великих спільних програм регіонального розвитку. При наданні соціальних послуг державні органи виходять не з мінімальних соціальних стандартів, а з принципу забезпечення рівного рівня життя для всіх жителів країни. У сфері компетенції федеральних органів влади ФРН знаходяться оборона, міжнародні відносини, питання громадянства, еміграції та імміграції, валютна політика, фінансування та регулювання федерального транспорту, поштових і телекомунікаційних послуг. Повноваження органів влади земель (німецьких регіонів) поширюються на регулювання питань культури, освіти, юстиції та правопорядку, охорони здоров'я, а також регіональної економічної політики [47].

Важливо зазначити, що європейські країни об'єдналися в єдину Європейську соціальну модель, основним орієнтиром якої традиційно є прихильність до гуманітарних цінностей, відповідно до яких на першому місці незмінно виділяються інтереси і права людини. Одночасно з цим всіма учасниками взяті зобов'язання із досягнення балансу між соціальною справедливістю та стабільним економічним зростанням. Звіт генерального директора міжнародного Бюро праці, вказує на те, що «основоположні принципи і права у сфері праці, як і раніше становлять міцну основу для забезпечення балансу між ефективністю і справедливістю. Поява перших глобальних угод між працівниками і керуючими, а також різкий підйом зацікавленості в корпоративній соціальній відповідальності ще більше підкреслюють сучасний

характер цих ключових цінностей Міжнародної організації праці» [48]. Система соціального захисту населення ЄС створена і використовується в якості одного з основних інструментів політики скорочення масштабів бідності та зміцнення соціальної єдності, прикладом втілення яких є Іспанія.

Іспанія у свій час відмовилася від більшості рекомендацій так названого Вашингтонського консенсусу (1989 р.) – неоліберального курсу на шокову терапію і жорстку економічну стабілізацію, за яку виступали МБРР і МВФ, який було реалізовано в ряді країн Латинської Америки та Східної Європи. Замість цього в країні була проведена збалансована політика утримання заробітної плати та гальмування інфляції, попередження виникнення трудових конфліктів при одночасному стимулюванні економічної активності та рентабельності бізнесу.

З середини 90-х років на загальнонаціональному рівні в Іспанії діяло близько 20 державних установ, що виконували завдання стимулювання та підтримки малого бізнесу, і більше 200 таких закладів поступово було впроваджено й на регіональному рівні. Вступ до Єврозони (1999 р.) надав Іспанії можливість ефективніше вирішувати традиційну проблему знаходження рівноваги між темпами інфляції, станом бюджету, балансом зовнішньоекономічних операцій і рівнем безробіття: єдиний валютний курс змусив дисциплінувати бюджетну політику, вирівнюючи хід економічного циклу [49, с. 145-146].

Для Іспанії характерна яскраво виражена соціальна політика, на неї спрямовано більше половини видаткової частини бюджету країни. Сформована соціальна структура показує, що Іспанія є цілком типовим представником ЄС. Її соціальна модель (як складова частина європейської суспільної системи) базується на наступних положеннях: взаємозв'язок економічного розвитку і соціального прогресу; визначна роль держави, що виступає арбітром у відносинах між соціальними партнерами; універсальний характер і високий рівень пенсійного забезпечення; наявність трудового законодавства, що захищає інтереси найманого працівника; гідна оплата праці на ринку; підтримання високої зайнятості, боротьба з безробіттям; соціальна справедливість і

солідарність в суспільстві [50, с. 206]. При цьому, однією з характерних рис іспанської соціальної моделі став відрив соціальної політики від власних фінансових можливостей в розрахунку на приплив зовнішніх ресурсів. Одним з помітних соціальних прикладів стало серйозне поліпшення доступу населення до медичного обслуговування, що відобразилося в нарощуванні видатків на охорону здоров'я, значному збільшенні дипломованого медичного персоналу. Загальним позитивним результатом поліпшення соціальних умов є висока тривалість життя іспанців, яка в 2015 р. склала 81 рік.

Таким чином, можна констатувати, що занадто активне втручання держави у функціонування ринкового та соціального механізмів, призводить до того, що спроби поліпшити стан однієї частини населення за рахунок іншої, наносять шкоду їм обом. У той же час занадто сильне скорочення ролі держави в регулюванні доходів населення веде до зростання диференціації доходів, соціальної напруженості, загострення соціальних конфліктів і в результаті – до падіння виробництва, зниження його ефективності. Найбільш ефективним методом може стати імплементація окремих елементів тієї чи іншої системи для досягнення балансування між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, що обов'язково повинна враховувати унікальні особливості обраної країни (географічно-територіальні, адміністративні, політичні, економічні, соціальні тощо).

Методичні особливості вимірювання соціальної справедливості крізь призму економічних індикаторів

Категорія «соціальна справедливість» є основоположним та центральним елементом стабільності будь-якої політичної та соціально-економічної спільноти. Проте, визначення її реальної сутності та шляхів її досягнення викликає суперечливі дискусії, адже дана категорія є гнучкою (залежить від історично та традиційно складеної системи цінностей). Тим не менше, абсолютно зрозуміло, що сучасна концепція соціальної справедливості передбачає реалізацію рівних можливостей для соціуму. Однак, замість «простого вирівнювання» розподільної вартості товарів та послуг усередині

соціуму, сучасне європейське поняття соціальної справедливості апелює до індивідуальної свободи [51, с. 31].

Так, в межах своєї особистої свободи кожна людина повинна бути відповідальною за проведення самостійного курсу свого життя, будучи при цьому частиною загального суспільства та беручи участь в його розвитку. Специфічні соціальні передумови, такі як приналежність до конкретної соціальної групи або демографічної категорії не передбачається сучасною концепцією соціальної справедливості, адже дані фактори можуть негативно впливати на можливості людей досягати успіху. Зосереджуючись на можливостях самореалізації, така концепція уникає «сліпих плям» ефективної ринкової, просто формальної процесуальної справедливості з одного боку, і компенсаційної розподільної справедливості, з іншого, і, таким чином в кінцевому рахунку, встановлює міст між конкуруючими політичними ідеологіями [52].

Майкл Уолцер, американський політолог, до якого прислухаються перші особи країн світу, вважає, що в сучасному світі необхідно підтримувати та розвивати індивідуальний принцип справедливості (на якому наполягали Дж. Роулз та А. Сен [53; 34]), адже він служить для встановлення рівного та справедливого розподілу первинних «товарів», таких як права, свободи та можливості, доходи та багатства, а також соціальні умови для поваги до кожного індивіда. Загальна думка даних науковців ґрунтується на необхідності надати людям можливість зрозуміти власне життя і діяти у власних інтересах. Справедливий, широкий та ранній доступ до освіти та ринку праці, наприклад, допомагає консолідувати автономію, самоповагу, соціальну інтеграцію та здатність до адаптації, тобто всі ті якості, що потрібні для пристосування або протистояння в економічному середовищі, що постійно розвивається.

Спираючись на дані положення, вченими визначається набір показників для вимірювання соціальної справедливості, що складається з двох етапів: 1 етап. Розробка принципів. Вчені виділяють рівний розподіл основних товарів та рівний доступ до всіх можливостей розвитку; 2 етап. Виявлення окремих вимірів

(груп), які підлягають дослідженню при вивченні соціальної справедливості. В даній категорії виділяються наступні основні групи: запобігання бідності, освіта, ринок праці, компенсації від держави, розподіл доходів, справедливість між поколіннями та дискримінація [53, с. 134; 34, с. 58-60].

На даний момент показники, що характеризують соціальний розвиток, базуються, як правило, на офіційних статистичних даних регіону та країни, які можна використовувати в якості факту у відповідний проміжок часу. Проте, задля оцінювання комплексного розвитку одиниці з точки зору соціальної справедливості, необхідні більш складні, інтегровані показники.

Так, спираючись на вищезгадані дослідження закордонних вчених, Європейським Союзом та міжнародним Фондом Бертельсманна (Німеччина) було розроблено Індекс соціальної справедливості, який відповідає даним критеріям та охоплює ті сфери життєдіяльності країни, які особливо важливі для розвитку як кожної особистості окремо, так і її участі в житті всього суспільства. Індекс засновано на кількісних та якісних даних, зібраних Фондом Бертельсманна в рамках проекту SGI (це платформа, побудована для міжнаціонального опитування у сфері системи управління, за допомогою якої визначаються потреби в проведенні тих чи інших реформ в країнах ЄС та Організації економічної співпраці та розвитку (ОЕСР) [54]. Зрозуміло, що жодний набір показників не зможе повністю передбачити складність соціальних реалій будь-якої країни світу. Проте, спираючись на концептуальну та емпіричну основу німецького політолога Вольфганга Меркель, ЄС диференціює кілька груп показників для вимірювання соціальної справедливості. Так, Індекс соціальної справедливості складається з наступних шести груп (вимірів): профілактика бідності, доступ до освіти, доступ до ринку праці, соціальна згуртованість та недискримінація, здоров'я, а також справедливість між поколіннями. (рис. 2.2).

ІНДЕКС СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

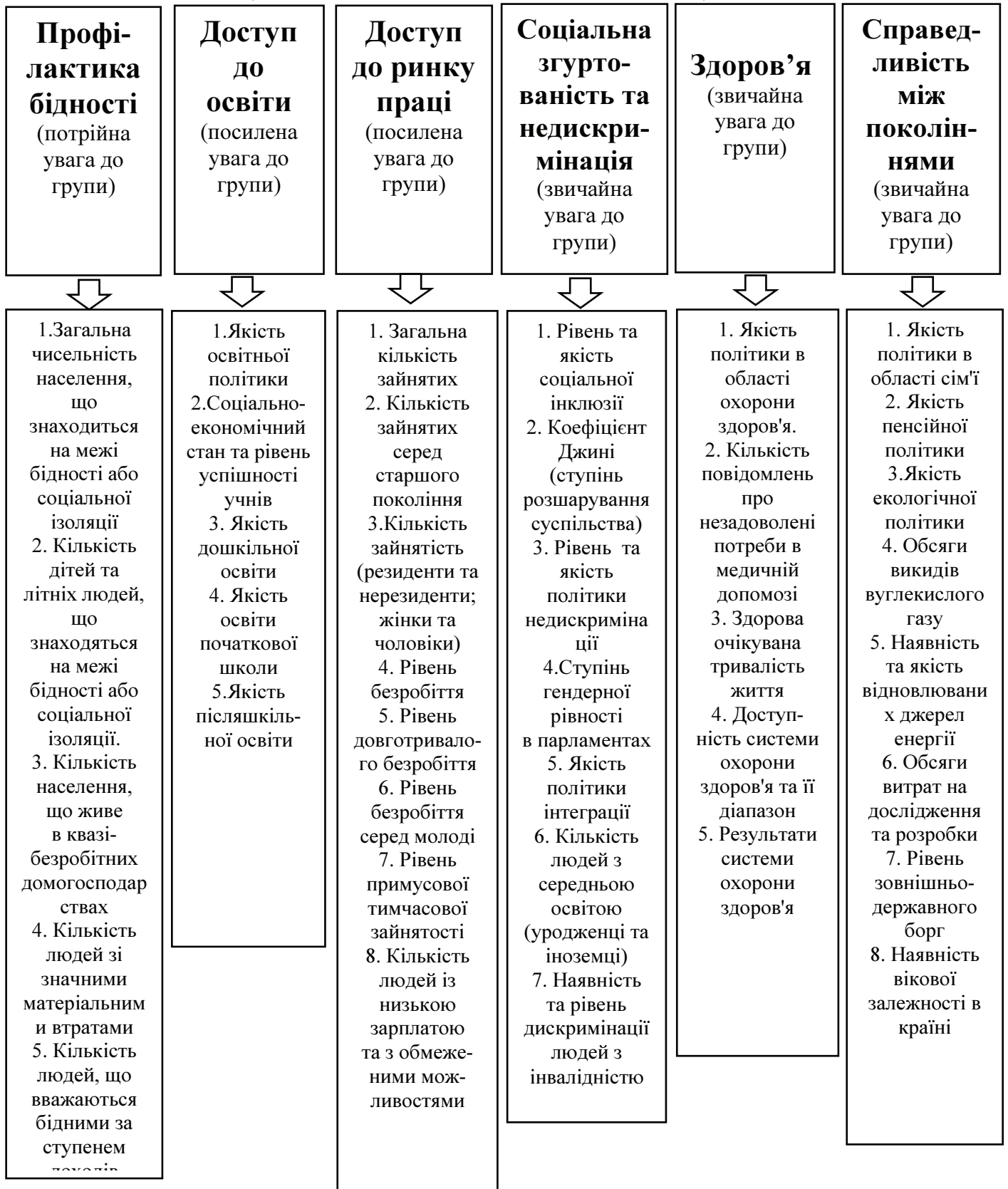

Рис. 2.2. Складові індексу соціальної справедливості*

* Social Justice in the EU – Index Report 2017 (Bertelsmann Stiftung) [54]

Розглянемо деякі з основних груп показників, що відносяться до складу індексу соціальної справедливості. Відповідно до стратегії «Європа 2020», Індекс соціальної справедливості використовує назву першої групи показників як «профілактика бідності». За даними Євростату, цей показник відповідає кількості осіб які перебувають під ризиком бідності або позбавлені матеріальних ресурсів. В умовах ризику бідності визначаються ті, хто має еквівалентний наявний дохід нижче встановленого порога бідності на рівні 60% від національного наявного доходу (за вирахуванням соціальних трансфертів).

Особи, які є матеріально нужденними, живуть в умовах суворого обмеження через брак ресурсів. Це означає, що вони не можуть дозволити собі, а тому позбавлені принаймні чотирьох з наступних дев'яти пунктів: можливість сплачувати орендну плату або комунальні рахунки, утримувати будинок належним чином, вони зіткнулися з непередбаченими витратами, не мають можливості їсти м'ясо, рибу або протеїновий еквівалент кожен другий день, не можуть взяти тиждень відпочинку далеко від дому, дозволити собі автомобіль, пральну машину, кольоровий телевізор, або телефон.

Люди, що живуть у домашніх господарствах з дуже низькою інтенсивністю праці, – це ті, хто у віці 0-59 років, проживають у домогосподарствах, де дорослі (у віці 18-59 років) працювали менше 20% від загального їхнього робочого потенціалу протягом минулого року.

Рівний доступ до якісної освіти є ще одним важливим чинником для забезпечення справедливих можливостей кожного індивіда. ЄС вважає, що соціальне, політичне та економічне життя країни багато в чому залежить від свободи кожної окремої людини та громадськості в цілому. З цією метою держава повинна дбати про те, щоб вона справді надавала рівні можливості для освіти кожній дитині. Соціальний або культурний фон не повинен дозволяти негативно впливати на успіхи в освіті. Забезпечення рівних можливостей освіти є насамперед етичним імперативом для країн ЄС, оскільки слабкий доступ до освіти та соціальна бідність породжують замкнене коло, в якому ті, хто не мають освітнього доступу, позбавлені можливості для соціального

вдосконалення, і, навпаки, соціально незахищені особи позбавлені доступу до освіти. Порушення цього замкненого кола є ключем до підтримки соціальної структури суспільства. У той же час це має корисний економічний сенс задля застосування талантів та можливостей кожного в суспільстві, наскільки це можливо.

Ступінь доступу до ринку праці також має велике значення для соціальної справедливості, оскільки статус особи визначається значною мірою його участю у робочій силі. Ізоляція від ринку праці суттєво обмежує індивідуальні можливості для самореалізації, сприяє збільшенню ризику бідності, і може призвести до серйозних стресів та проблем зі здоров'ям.

Для більш повного розуміння стану ринку зайнятості та безробіття було використано й специфічні показники. Поряд із загальним рівнем зайнятості, використовуються порівняльні групи зайнятості: кількість осіб похилого віку (старші) відповідно до загальної кількості зайнятих осіб, кількість іноземних працівників відповідно до уродженців, а для жінок у порівнянні з чоловіками. Також один показник розглядає рівень зайнятості людей з інвалідністю у порівнянні з загальною кількістю зайнятих (від 25 до 50 років) [54].

Вимір соціальної згуртованості та недискримінації аналізує тенденції до протистояння виключенням та дискримінації конкретних груп.

Щоб відобразити прогрес, досягнутий у контексті гендерної рівності, пропонується досліджувати кількість місць у національних законодавчих органах, що належать жінкам, у порівнянні з кількістю місць, якими володіють чоловіки.

Розрахунок Індексу соціальної справедливості є складним та багатовимірним, проте його результати на сьогоднішній день інтерпретують найбільш повну картину реального соціального стану в країнах. Так, результати розрахунку даного індексу за 2017 рік наведено на рисунку 2.3.

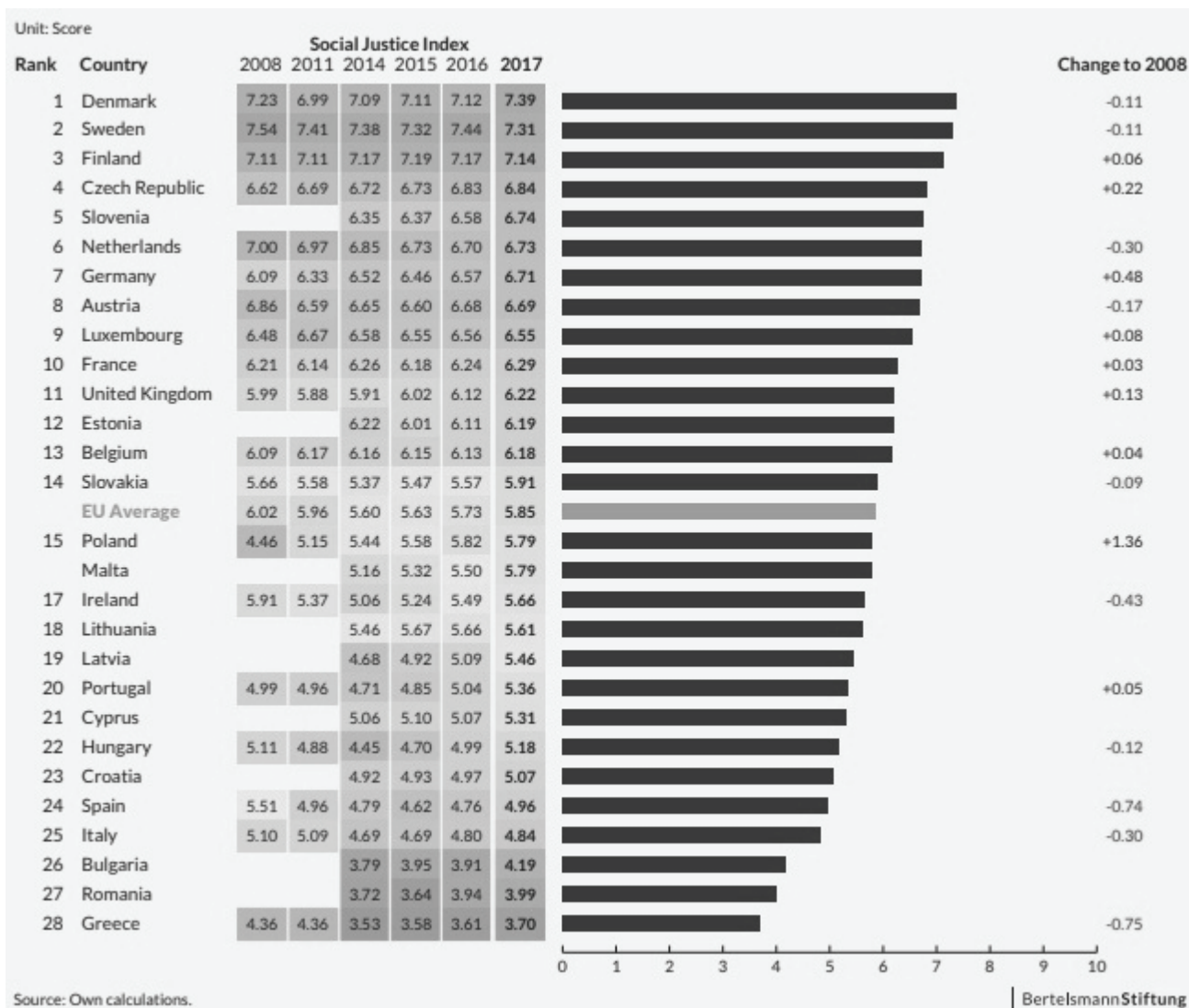

Рис. 2.3. Рейтинг країн ЄС та ОЕСР за рівнем індексу соціальної справедливості у 2017 році*

* Social Justice in the EU – Index Report 2017 (Bertelsmann Stiftung) [54]

Результати розрахунку Індексу у 2017 році вказують на те, що один з найважливіших показників – ступінь безробіття серед молоді – на півдні Європи дещо знизився у порівнянні з минулими роками. У Греції, наприклад, цей показник впав з майже 60% у 2013 році до поточного рівня 47,3%. Аналогічна картина прослідковується в Іспанії, знизившись з 55,5% до 44,4%. Загалом рівень безробіття в ЄС знизився з 23,6% у 2013 році до поточної ставки в 18,7%. Це є позитивною тенденцією, однак середній рівень даного показника в країнах ЄС все ще перевищує докризовий рівень (середній показник ЄС-2008: 15,6%).

В результаті цієї загальної позитивної тенденції зайнятості ризик бідності також дещо скоротився. Хоча 24,7% населення ЄС стикалася з цією загрозою в умовах соціальної кризи в 2012/2013 рр., згідно з останніми даними, цей показник складає 23,4%. Однак соціальний розрив між північною і південною Європою залишається дуже великим, оскільки багато держав, що зазнали кризи, продовжують показувати себе пасивно у питаннях запобігання бідності. Наприклад, частка людей на межі бідності чи соціальної ізоляції в Греції все ще висока – 35,6%, в Іспанії – 27,9%, Італії – 28,7%. Для порівняння, у Данії, Фінляндії та Чехії – трьох кращих країн світу у сфері профілактики бідності – відповідні показники складають 16,7%, 15,8% та 13,3% [54].

У більшості країн-членів ЄС помітно певне поліпшення щодо доступу до освіти у порівнянні з попередніми опитуваннями. Наприклад, частка молодих людей, які покинули школу до закінчення навчання, скоротилась у масштабах ЄС у порівнянні з попередніми роками – з 14,7% у 2008 році до 10,7% сьогодні. Однак країни продовжують демонструвати значні розбіжності в контексті даного показника: Литва та Словенія мають значення до 5%, натомість, Мальта та Іспанія – близько 20%.

Побудова соціально-справедливої держави в Україні: основні проблеми та рекомендації

Питання втілення принципів соціальної справедливості є топ-питанням далеко не перше десятиліття в будь-якій країні світу, адже за своєю сутністю дане поняття є дещо ідеалістичним, а відтак – утопічним. Визначення реальної сутності соціальної справедливості та шляхів її досягнення викликає суперечливі дискусії і в сучасному мінливому світі, адже дана категорія є гнучкою (залежить від історично та традиційно складеної системи цінностей). Не дивлячись на вищевикладене, прагнути до впровадження тих чи інших положень соціальної справедливості в країні варто, оскільки саме дана категорія є основоположним та центральним елементом стабільності будь-якої політичної та соціально-економічної спільноти.

Враховуючи багату історію намагання досягти соціальної справедливості у різних країнах світу в різні вікові періоди, не виникає сумнівів щодо необхідності впровадження хоча б деяких принципів справедливості в соціально-економічній сфері України, які змогли би наблизити омріяний високий рівень життя населення. Окрім цього, в економічній енциклопедії С.В. Мочерного соціальна держава визнається «найдосконалішим типом держави в історії розвитку людської цивілізації ..., яка функціонує задля забезпечення високого рівня життя всього населення країни, його всебічної безпеки [55, с. 365].

Як відомо, у соціально-справедливій державі функції реалізуються з використанням системи інструментів державного регулювання в різних сферах життєдіяльності, основні з яких: правова, адміністративна, соціально-економічна та екологічна. Кожен показник та індикатор відповідної сфери повинен відтворювати реальний стан розвитку людського потенціалу та рівень соціальної захищеності населення [56, с. 29].

Нажаль, в нашій країні є чимало перепон для підвищення ефективності державного управління з питань впровадження соціально-справедливих принципів, які можна розглядати за кожною конкретною сферою життєдіяльності. Так, з *правової точки зору* головними проблемами для наближення України до дійсно соціально-орієнтованої держави є наступні:

1) відсутність чітких та дієвих механізмів реалізації конституційних прав і свобод людини. В останні чотири роки міжнародні та вітчизняні експерти відзначають значне зростання громадянської свідомості у українців, проте необхідним ще є формування у людей свідомості щодо обов'язковості дотримання їх прав і гарантій, а в іншому випадку – їх самозахисту;

2) відсутність чіткого розмежування компетенцій, що стосуються соціально-економічного розвитку країни (між структурними підрозділами різних органів влади відбувається дублювання функцій);

3) відсутність забезпечення балансу між реформуванням правових механізмів розвитку національної економіки та реформуванням соціально-

трудових відносин, тобто декоординація змісту Господарського, Податкового, Бюджетного, Цивільного кодексів та Кодексу законів про працю;

4) слабкий розвиток соціального партнерства в Україні, відсутність правових та мотиваційних механізмів для підвищення рівня компетентності суб'єктів соціально-трудова відносин.

З адміністративної точки зору можна виділити наступні критичні точки, що заважають переорієнтації України в соціально-справедливу та соціально-орієнтовану державу:

1) фрагментарність у здійсненні адміністративної реформи в країні;

2) відсутність на протязі всіх років незалежності країни політичної та соціально-економічної стабільності, а звідси – відсутність взаємоузгодженості інтересів між різними соціальними групами суспільства;

3) відсутність в діяльності органів державної та місцевої влади реальної орієнтації на розвиток громадянського суспільства та забезпечення прав і свобод громадян; поверхневе позиціонування України в якості активного учасника міжнародних спільнот, відсутність українського національного брендінгу в європейському та світовому середовищі.

Якщо розглядати *соціально-економічну сферу* життєдіяльності України, то можна побачити наступні основні перепони:

1) віддаленість існуючих механізмів соціального захисту від реальних потреб працюючих; відсутність економічної мотивації та стимулювання суб'єктів соціально-трудова відносин для створення безпечних та комфортних умов праці;

2) вакуумний (поодинокий) розвиток соціальних інститутів в Україні, відсутність системного підходу до їх функціонування;

3) наявність глибоких диспропорцій в соціально-економічному розвитку регіонів та розвиток тінізації й криміналізації даної сфери, а відтак – відсутність сильної конкурентоспроможної національної економіки [56, с. 41-42];

4) відсутність реальної підтримки на шляху формування інноваційної моделі розвитку країни: відсутність необхідних умов задля збереження та підвищення наукового потенціалу в країні;

5) відсутність діючих механізмів, спрямованих на ліквідацію прихованого безробіття та проведення політики продуктивної зайнятості.

6) наявність нерівних можливостей для різних категорій населення у сфері підтримки здоров'я, збереження трудового потенціалу тощо.

У зв'язку з впровадженням в Україні концепції сталого розвитку, яка передбачає взаємозв'язок соціальної, економічної та екологічної сфери, важливо також визначити *екологічні бар'єри* на шляху до соціально-справедливої держави:

1) відсутність дієвих інструментів для раціонального використання природних ресурсів (особливо лісних, кількість яких наразі в Україні катастрофічно зменшується);

2) відсутність у виробництві сучасних природозберігаючих та екологічно безпечних технологій, практики грамотної утилізації відходів;

3) низький рівень екологічної освіти в країні;

4) відсутність дієвих механізмів реалізації юридичної відповідальності за негативні результати господарської діяльності в екологічній сфері [57].

Безперечно, перетворення української економіки в соціально орієнтовану економіку є довготривалим процесом, проте надання їй соціальних рис є реальним у близькій перспективі. Для цього важливим етапом має стати впровадження механізмів активної соціальної політики у державі спільно зі зростанням економіки. Видається великою помилкою вкрай фрагментарна підтримка наукового та науково-технологічного потенціалу в нашій країні, оскільки побудова міцного інноваційного підґрунтя в даній сфері може стати каталізатором для набуття національною економікою соціально-справедливих рис. Однак, необхідно зауважити, що навіть успішне впровадження деяких принципів концепції соціальної справедливості не зможе усунути регіональні диспропорції, адже такі серйозні пертурбації повинні передбачати комплексну

реструктуризацію життєдіяльності в країні, для чого необхідно підвищувати рівень якості самих соціально-економічних відносин: мова йде і про дієвий контроль ринкових механізмів, і модернізацію державного управління, і справедливе оподаткування тощо.

Саме поняття регіональних або національних диспропорцій прямо конкурує та суперечить поняттю справедливості, більше того, нерівність є головним чинником дисбалансів, які згодом призводять до фінансової та політичної кризи [51]. Так, наприклад, досвід багатьох країн світу вказує на те, що дуже важко скоротити будь-які соціальні витрати без збільшення нерівності (шляхом скорочення вигоди, тобто просто відбувається перерозподіл витрат, що спостерігається і в українській економіці, а інші функції соціальної держави – компенсаційна, інвестиційна, захист від соціальних ризиків, розподілу – залишаються без уваги роками).

Безсумнівно, неправильним та утопічним є твердження про те, що можна назавжди добитися ідеального справедливого порядку в економіці України, проте важливим є той факт, що, чим більше такий порядок спрямований на усунення існуючої несправедливості й, разом з тим, на створення більших можливостей для справедливих змін всіх існуючих в країні інституцій, тим він краще. Звісно, в різні часи в економіці можливі коливання від негативних до позитивних, проте вкрай важливим є існування різних варіантів (або компромісів) для корегування даного становища, яке, у свою чергу, повинно здійснюватися легітимно, на основі демократичних процедур, що потребує подальших наукових досліджень. Жоден з напрацьованих варіантів (або моделей) ніколи не зможе бути повністю соціально справедливим та водночас повністю економічно ефективним, адже критерії абсолютної справедливості є недосяжним ідеалом за своєю сутністю.

Найбільш поширеним питанням в контексті розгляду соціальної справедливості постає справедливий розподіл доходів населення, що розглядається як умова, необхідна для економічної стабілізації та зростання. Це пояснюється наступними аспектами. По-перше, групи населення, які

отримують велику кількість прибутку, не схильні до вкладання своїх коштів чи їх заощадження в межах України, а орієнтовані на вивіз за кордон свого капіталу та споживання більш дорогих та імпортованих товарів. По-друге, підвищення рівня доходів найнижчого рівня суспільства призведе до збільшення ними рівня споживання національних товарів та послуг, що у свою чергу стимулюватиме розвиток національного виробництва, підвищить інвестиційну активність і зростання зайнятості. По-третє, більш рівномірний підхід до розподілу доходів є психологічно важливим і позитивним чинником. Якщо майнова нерівність і збільшення диференціації в рівнях доходів між різними соціальними групами збільшуватиметься, можлива небезпека протидії реформам держави з боку людей з досить низьким рівнем заробітної плати, але достатньо високоосвічених для того, щоб розуміти, що реформи не будуть покращувати їхній рівень життя [58, с. 146].

Забезпечення справедливого розподілу доходів населення тісно пов'язане з проведенням ефективної політики у сфері регулювання доходів населення, що представляє собою систему норм і заходів виконавчого, законодавчого, контролюючого характеру, що спрямована на розробку і впровадження нормативів і макроекономічних параметрів, для регулювання порядку формування первинних доходів населення, їх перерозподілу, формування кінцевих доходів, їх використання на споживання і накопичення.

Нерівність доходів є характерною для всіх країн, незалежно від рівня добробуту в цілому, тому однією з основних функцій держави є забезпечення ефективного регулювання задля справедливого перерозподілу доходів населення. Необхідність і значимість регулювання доходів населення посилюється, особливо в період кризових та посткризових ситуацій. Визначити ефективність системи регулювання доходів населення можна здійснивши оцінку рівномірності розподілу доходів та рівня їх концентрації. У соціально-економічній статистиці для визначення рівня концентрації використовується ряд показників, зокрема індекс Джині (коефіцієнт концентрації доходів).

За даними Державної служби статистики України індекс Джині для загальних доходів населення коливається в межах від 0,259 (у 2008 році) до 0,227 (у 2015 році). Ці значення характеризують наше суспільство як таке, в якому немає значної диференціації населення за доходами. За рівнем розподілення доходів населення Україну за цими даними можна прирівняти до країн Євросоюзу [59, с. 81-91]. Проте ці висновки не відповідають реальній ситуації в країні. Значення індексу, знайдене для загальних доходів домогосподарств, коливається в межах від 0,649 (у 2008 році) до 0,568 (у 2015 році). Результати розрахунків підтверджують тенденції поширення бідності та посилення майнового розшарування серед населення України, що породжує проблему соціальної нерівності в країні, відсутність середнього класу та потребує запровадження науково обґрунтованих методів державного впливу з метою підвищення рівня життя населення та забезпечення подальшого соціально-економічного розвитку [60, с. 96-113].

Іншим засобом реалізації соціальної справедливості є оподаткування доходів, отримуваних від малого підприємництва, що традиційно виступає в європейських країнах потужним «вбудованим стабілізатором» економіки, важелем стимулювання економічної активності та значущим джерелом надходжень до державного та місцевих бюджетів. Проте в Україні оподаткування фізичних осіб-підприємців (ФОП) характеризується значно меншою, ніж в європейських країнах, здатністю сприяти вирішенню соціальних та економічних завдань уряду. Спроби скористатись фіскальним та регулюючим потенціалом оподаткування доходів ФОП для стабілізації національної економіки, впровадження принципів соціальної справедливості, стимулювання підприємницької активності вже традиційно зіштовхуються з двома критичними перешкодами. По-перше, намагання посилити фіскальний вплив оподаткування стимулює розвиток тіньової економіки; по-друге, підвищення диференціації ставок оподаткування залежно від соціальної значущості та моделі господарської діяльності платника податків зумовлює невиправдане зростання складності процедур нарахування і адміністрування

податків. Останнє може призвести до втрати керованості системи оподаткування і примушує відмовлятися від спроб диференціювати податковий режим за значущими для державного регулювання ознаками. Найбільш кричуща проблема в контексті оподаткування доходів – проблема нерівності навантаження щодо фінансування фондів соціального страхування, яке покладається на найманих працівників та ФОП платників єдиного податку, що залишається однією з найбільш складних і досі. В умовах стійкого дефіциту пенсійного фонду, на дофінансування якого щорічно витрачається ледь не найбільша за часткою видатків сума бюджетних коштів (лише останнім часом з нею можуть конкурувати сума на виплату субсидій за комунальні послуги), значна за чисельністю група економічно активного населення практично не бере участі у фінансуванні вітчизняної пенсійної системи.

Проте спроби змінити цю ситуацію завжди ставали причиною гострих суперечок та викликали активне невдоволення платників податків. З 1 січня 2017 р. були введені в дію зміни до Податкового кодексу України, що зумовлювали зобов'язання фізичних осіб–підприємців на загальній системі оподаткування сплачувати єдиний соціальний внесок в мінімальному розмірі навіть за умови подання нульової декларації по доходах від підприємницької діяльності, що стало причиною стрімкого зниження загальної чисельності ФОП на початку 2017 р. бачимо, що в умовах загострення дефіциту бюджету соціальних фондів, кричущого тиску дефіциту пенсійного фонду на бюджету, наявність значної за чисельністю групи економічно активних громадян, які несуть в рази менше навантаження з фінансування соціальних не бюджетних фондів (користуючись при цьому всіма створюваними завдяки ресурсам цих фондів благами на рівних з громадянами, що несуть значно вище навантаження щодо внесків на соціальне страхування) не може не розглядатись як джерело резервів зміцнення фінансового стану системи соціального страхування [61, с. 96-113].

Таким чином видається доцільним запропонувати основні напрями пом'якшення протиріч між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в Україні:

Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, центральним та місцевим органам виконавчої влади, роботодавцям та підприємцям, громадським організаціям:

спрямовувати спільні зусилля на забезпечення соціальної справедливості у суспільстві на основі поваги до прав та законних інтересів громадян, підвищення рівня життя населення, соціальної стабільності в державі, забезпечення кожній людині гідних умов існування та ефективного соціального захисту;

сприяти досягненню оптимального рівня споживання для більшості населення, зокрема, скорочення диференціації в рівні споживання благ і послуг;

забезпечити комплементарність між інтересами панівного класу (еліти) з інтересами суспільства в цілому шляхом підвищення рівня демократизації суспільства, законодавства, розвитку інституту соціальної відповідальності бізнесу (корпоративної соціальної відповідальності), розвитку соціального партнерства;

забезпечити відповідність економічної динаміки розвитку суспільства сучасним світовим тенденціям (вектор соціально-економічного розвитку) шляхом трансформації відповідних функцій держави, перерозподілу державних витрат у бік збільшення фінансування соціальних програм [62, с. 29-43].

підвищити значущість людського капіталу як фактора розвитку нової соціально-орієнтованої економіки (активне застосування інформаційних технологій, підвищення ролі нематеріальних ресурсів (інформації, знань), зміна підходів до оцінки національного багатства, розвиток та подальша модернізація системи освіти;

встановити гнучку взаємодію між державним і приватним секторами економіки, її ринковими і неринковими механізмами (процеси дерегуляції економіки, роздержавлення і приватизації, розвиток ринків цінних паперів,

нерухомості, підвищення ролі доходів від власності в структурі доходів населення, розширення соціальних зобов'язань держави, модернізація системи соціальних стандартів) [62, с. 29-43].

Безперечно, питання співвідношення категорій «економічна ефективність» та «соціальна справедливість» потребують і подальших ґрунтовних досліджень, особливо в частині пошуку компромісу або балансу між даними категоріями. Симбіоз даних понять є, безумовно, складним процесом, проте на даному етапі не виникає сумнівів у тому, що успішна політика держави, що розвивається, потребує врахування як елементів економічної ефективності, так і водночас елементів соціальної справедливості.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ МІЖ ЕКОНОМІЧНОЮ ЕФЕКТИВНІСТЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ СПРАВЕДЛИВІСТЮ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ

Держава виступає фундаментом будь-якого суспільства та відіграє провідну роль і здійснює вплив на всі без винятку сфери життя та діяльності людини, в тому числі й на соціальну сферу. Сьогодні, абсолютно ні в кого не викликає сумніву, що вирішення проблем, пов'язаних із ефективним функціонуванням соціальної сфери, є прерогативою держави як у сталій, так і в трансформаційній економіці. У зв'язку з цим, державною філософією багатьох європейських країн з соціальним ринковим господарством стає формування саме соціальної держави, програмною метою якої є забезпечення гідних умов життя та добробуту її громадян. Не є виключенням і Україна. Адже, відповідно до положень Основного Закону, Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [35].

З урахуванням вищевикладеного, вважаємо, що саме розбудова соціальної держави в Україні, яка повинна забезпечити захист своїх громадян від можливих соціальних ризиків економічної кризи, які сьогодні можна спостерігати в Україні, має стати одним із стратегічних орієнтирів на шляху модернізації соціально-економічного розвитку суспільства та розбудови демократичних інституцій в Україні.

Абсолютно погоджуємося з більшістю вчених, які сенс існування такої держави вбачають у створенні умов і можливостей (економічних та

політичних) для реалізації соціальних прав громадян. Так, наприклад, Б.І. Сташків, вважає, що соціальною є держава, яка гарантує людині належні їй соціально-економічні права шляхом створення необхідних умов для їх реалізації та здійснює соціальну політику на засадах соціальної справедливості та в інтересах усього суспільства [63, с. 24]. В свою чергу О.З. Панкевич вважає соціальною державою ту державу, яка маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві [64, с. 15].

Отже, з урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок, що в основі діяльності будь-якої соціальної держави повинен лежить принцип соціальної справедливості, який наразі є загально визнаною цінністю сучасних демократичних суспільств, що підтверджується його відображенням у документах світової спільноти. Так, зокрема, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Всесвітній день соціальної справедливості» №62/10 від 26 листопада 2007 року було визнано, що соціальний розвиток і соціальна справедливість необхідні для забезпечення та підтримання миру та безпеки всередині країни, а також у відносинах між ними, і що, в свою чергу, соціальний розвиток і соціальна справедливість не можуть бути досягнуті без миру та безпеки або в умовах відсутності поваги до усіх прав людини і основних свобод, а також, що широкомасштабний та стійкий економічний ріст в контексті сталого розвитку виступає необхідною умовою забезпечення соціального розвитку та соціальної справедливості [65]. Намагається не відступати від цього принципу й держава – Україна.

Розпочинаючи роботу в квітні 2016 року та усвідомлюючи складність соціально-економічної ситуації в країні, головним пріоритетом для себе Уряд визначив підвищення якості та рівня життя українських громадян. При цьому

Уряд поставив перед собою одне з нагальних завдань: не пасивне пристосування соціальної політики до обмежених фінансово-матеріальних ресурсів країни, а визначення основних пріоритетів та активне впровадження реформ, які дають змогу втілювати в життя принципи соціальної справедливості й забезпечити постійне підвищення добробуту населення [66].

Серед широкого діапазону економічних і соціальних проблем, пов'язаних з підвищенням добробуту населення України, найгострішою та однією з найбільш важливих залишається житлова проблема, ступінь вирішення якої з кількісної та якісної точки зору потрібно розглядати як керівний критерій наближення та відповідності європейським умовам та стандартам життя. Адже, показник рівня житлового забезпечення населення безпосередньо впливає на рівень життя усієї нації, в тому числі на наявність і кількісну характеристику прошарку середнього класу, розвиток економіки та рівень впровадження принципу соціальної справедливості в політику держави з урахуванням дотримання конституційних прав і свобод.

Припускаємо, що за таким підходом, мінімальним рівнем справедливості можна вважати дотримання базових прав людини, що сьогодні визнані світовою спільнотою у Загальній декларації прав людини. Так, відповідно до ч. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [67]. Те ж саме задекларовано й у ч. 1 ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, зокрема, держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя [68]. Право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг,

житло знайшло своє відображення й у національній правовій системі України, зокрема у статті 48 Конституції України [35].

Важливо зазначити, що закріплене у статті 48 Конституції України право кожного на достатній життєвий рівень належить до другого покоління прав людини, тобто до основних соціально-економічних прав, реалізація яких безпосередньо залежить від стану економіки і ресурсів суспільства. В свою чергу ступінь захищеності цих прав залежить не тільки і не стільки від наявності досконалого правового механізму їх реалізації, а насамперед від відповідності цієї категорії прав економічному потенціалу суспільства.

Однією із складових елементів конституційного права громадянина на достатній життєвий рівень стаття 48 Конституції України визначає наявність у особи житла, яке є однією з базових життєво необхідних потреб людини. Право на житло закріплено у статті 47 Конституції України, яка гарантує, що кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [35].

В той же час, незважаючи на задеклароване Конституцією України право кожного на житло, реалізувати його безкоштовно, сьогодні, практично не можливо. У першу чергу, через кризову ситуацію в житловій сфері, яка бере свій початок ще за радянських часів. Житлове законодавство – чи не єдина галузь правової системи України, яка не зазнала істотних змін і де, протягом двадцяти семи років незалежності України, не відбулося оновлення правових норм з урахуванням принципово нових засад у ринкових умовах, а також в умовах економічної та будівельної кризи в Україні. Про необхідність реформування державної житлової політики мова йде вже давно. Доволі невтішним є той факт, що закріплені ще у 1995 році у Концепції державної житлової політики [69] її основні напрями, на сьогоднішній день, практично не

реалізуються, що, безумовно, призводить до соціальних конфліктів та напруги у суспільстві.

Основні засади прав громадян на отримання житла, а також принципи та порядок реалізації цих прав, закріплені у Житловому кодексі Української РСР, який було прийнято Верховною Радою Української РСР ще 30 червня 1983 року (далі – Житловий кодекс) [70]. Беззаперечно, що у зв'язку зі зміною соціально-економічного устрою держави, переходом України до ринкової економіки, сучасних світових норм та стандартів, у тому числі й в житловій сфері, норми Житлового кодексу є застарілими та такими, що юридично, економічно, а також соціально не можуть забезпечувати ефективного механізму правового регулювання відносин, які виникають під час реалізації гарантованого Конституцією України права кожного на житло. Про необхідність прийняття нового Житлового кодексу України у вигляді кодифікованого акту говорять вже давно, проте на сьогоднішній день Житловий кодекс Української РСР і досі залишається визначальним у системі законодавчих актів, що регулюють житлові відносини.

Доводиться констатувати, що на сьогоднішній день рівень соціально-економічної ефективності державної житлової політики є вкрай низьким. Так, за офіційними даними Державної служби статистики України, у 2014 році в Україні нараховувалося 657703 сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку на кінець року [71] (табл. 3.1.). В той час, як одержали житло в середньому за 2010-2014 рр. лише 0,6% від тих, хто перебував у черзі. Не викликає сумніву, що відсоток скорочення черги є катастрофічно малим по відношенню до кількості осіб, які перебували на квартирному обліку. Наразі кількість, так званих, «черговиків», без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, дорівнює 1,6% від наявного населення України (станом на 01 жовтня 2018 р. – 42220824 особи [72]).

Абсолютно переконані, що незважаючи на те, що спеціалісти з суспільних відносин зазначають, що група населення менше 5% може спричинити лише

незначний вплив на суспільну стабільність, поява такої категорії громадян як внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО), кількісно примножила зобов’язання держави-України щодо сприяння забезпеченню населення житлом. Так, станом на 13 жовтня 2018 р. в Україні налічується 1 млн 518 тис. осіб [73], що відповідно дорівнює 3,6% населення від наявного в Україні. Опитування такої категорії громадян свідчить про те, що питання забезпечення житлом є для них найважливішим.

Табл. 3.1. Динаміка змін у житловому фонді за період з 2010 по 2017 рр.

Житловий фонд України						
Рік	Загальна площа млн. м²	У середньому на одного жителя, м²	Кількість квартир, тис.	Кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку на кінець року, тис.	Кількість сімей та однаків, які одержали житло протягом року, тис.	У % до кількості сімей та однаків, які перебували у черзі на кінець попереднього року
2010	1079,5	23,3	19322	1139	11	0,9
2011	1086,0	23,5	19327	1084	7	0,7
2012	1094,2	23,7	19370	1022	7	0,7
2013*	1096,6	23,8	19368	808	6	0,6
2014*	966,1	22,6	16785	657	3	0,4
2015*	973,8	22,9	16886	X	X	x
2016*	977,9	23,1	16912	X	X	x
2017*	984,8	23,3	16987	X	X	x

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Аналізуючи статистичні дані щодо динаміки змін у житловому фонді за період з 2010 року по 2017 рік неможливо оминати того факту, що у зв’язку з втратою чинності наказу Державного комітету статистики України «Про затвердження Інструкції щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 4-житлофонд (річна) «Квартирна черга та надання житлових приміщень» від 21.07.2008 р. № 248 [74], починаючи з 2015 року та по теперішній час, в Україні відсутня офіційна зведена інформація щодо кількості сімей та однаків, яких було взято на квартирний облік та відповідно кількість

тих, хто отримав житло у цей період, не кажучи про кількість ВПО, які потребують житла. Облік громадян, які відповідно до законодавства потребують поліпшення житлових умов, згідно з підп. 2 п. а ст. 30 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», здійснюють виконавчі органи сільських, селищних, міських рад [75], у зв'язку з чим проаналізувати сучасну динаміку змін на рівні країни не представляється можливим.

Характеризуючи сучасний стан житлового фонду України неможливо оминати й питання доволі низького рівня забезпеченості житлом у середньому на одного жителя в Україні, який згідно з даними, що наведені у таблиці 1.1., наразі дорівнює 23,3 м². Для порівняння, житлова площа на одну особу в США становить близько 70 м², у Данії – 50, 6 м², у Німеччині – 40,1 м², у Голландії – 41 м², в Австралії – 38, 3 м², у Франції – 37,5 м², у Фінляндії – 36,3 м², у Чехії – 28,7 м², в Естонії – 27,7 м² [76].

На жаль, доводиться констатувати, що стан житлових умов в Україні є значно гіршим, ніж це передбачено мінімальними міжнародними стандартами. Невирішеність протягом багатьох років таких важливих питань, як необхідність своєчасного проведення капітального ремонту в житловому фонді та відсутність джерел покриття витрат, пов'язаних з проведенням капітального, поточного ремонтів та належною експлуатацією та технічним обслуговуванням жилих будинків та прибудинкової території, призводять до ризику аварій та руйнування житлових будівель, та найголовніше, до погіршення стану здоров'я або загибелі людей, які проживають у цих будинках.

Так, за офіційними даними Державної служби статистики України, станом на 01 січня 2018 року, в Україні налічується 16505 одиниць аварійних житлових будинків, загальна площа яких становила 1037439 м², та у яких відповідно проживає 17723 особи, які мають реєстрацію місця проживання в цих будинках. Варто зазначити, що найгірша ситуація наразі спостерігається в Одеській області (2004 одиниць житлових будинків та відповідно 5228 особи, які мають реєстрацію місця проживання в цих будинках) та Донецькій області (16001 одиниць житлових будинків та відповідно 2281 особи, які мають реєстрацію

місця проживання в цих будинках). В свою чергу у ветхому житловому фонді станом на 01 січня 2018 року налічується 44859 одиниць житлових будинків, загальною площею 3248833 м², у яких проживає 62729 особи, які мають реєстрацію місця проживання в цих будинках. Знову ж таки, лідером залишається Одеська область (4505 одиниць житлових будинків та відповідно 11435 особи, які мають реєстрацію місця проживання в цих будинках) та Дніпропетровська, у якій незважаючи на меншу кількість ветхих житлових будинків, а саме 1978 одиниць, проживає 11181 особи, які мають реєстрацію місця проживання у відповідних будинках [77].

Наразі ні в кого не викликає сумніву, що попит і здатність утримання житла безпосередньо пов'язані з економічними можливостями населення. У зв'язку з цим вважаємо, що задоволення житлових потреб населення є не тільки економічною, а й соціальною проблемою. Так, за даними Мінрегіонбуду в Україні опосередкована вартість 1 м² на первинному ринку станом на 01 січня 2018 року становить 11138 (з урахуванням ПДВ) грн (табл. 3.2.) [78], в той час як середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у жовтні 2018 р. становила 9218 грн [79]. Тобто середня заробітна плата дає можливість профінансувати 0,82 м² загальної площі житла.

Табл. 3.2. Показники опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України (розраховані станом на 01 січня 2018 року)*

Найменування регіонів	Вартість 1 м ² загальної площі квартир будинку (з урахуванням ПДВ), грн	Найменування регіонів	Вартість 1 м ² загальної площі квартир будинку (з урахуванням ПДВ), грн
Україна	11138	13. Миколаївська	11129
1. Вінницька	10764	14. Одеська	10702
2. Волинська	10731	15. Полтавська	9932
3. Дніпропетровська	10823	16. Рівненська	10990
4. Донецька	11724	17. Сумська	10460
5. Житомирська	9802	18. Тернопільська	10460
6. Закарпатська	9689	19. Харківська	11727
7. Запорізька	10816	20. Херсонська	10156
8. Івано-Франківська	10034	21. Хмельницька	10739
9. Київська	11149	22. Черкаська	10991

* Без урахування тимчасово окупованої території автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Сьогодні в суспільстві лунає думка, що попиту на житло немає. Не погоджуючись з даним твердженням, зазначимо, що попит є і він є колосальним. Кожен другий українець або потребує поліпшення житлових умов, або придбання житла. Ключовим, на сьогоднішній день, є відсутність купівельної спроможності громадян. Адже при одночасному поєднанні двох ключових факторів: зростання інфляції та фіксації мінімальної заробітної плати (з 01 січня 2018 р. – 3723 грн), яка, на жаль, і досі залишається самою мінімальною в Європі (рис. 1.3.) [80], зростають витрати на оплату житлово-комунальних послуг, харчування, проїзд, одяг, освіту. Тобто, обсяг коштів, що може бути спрямований на придбання нерухомості суттєво скорочується, у зв'язку з чим придбання житла становиться доступним обмеженій кількості громадян. Не втішним є і той факт, що за умови поєднання усіх вищезазначених факторів в країні неабиякої актуальності набувають проблеми масової міграції молоді України за кордон у пошуках кращих умов життя.

Рис. 3.1. Поточний рівень та темпи зміни мінімальної заробітної плати упродовж десятиліття в ЄС та Україні

Альтернативою, здавалось би, мав стати ринок орендного житла. Адже, у зв'язку зі зменшенням бюджетного фінансування будівництва житла більшість громадян вже не сподіваються на державну підтримку у вирішенні цієї проблеми та орендують житло.

В той же час, доводиться констатувати, що на сьогоднішній день близько 70 % орендного житла знаходиться в тіні, оскільки цей ринок ніяк не регулюється. Завдяки прийняттю 19.06.1992 р. Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду» [81], житлове законодавство опинилося на шляху розвитку інституту приватного домогосподарства. Так, внаслідок розпочатої у 1993 р. приватизації в Україні було приватизовано понад 5,4 млн помешкань, що відповідає 85,4% загального обсягу державного житлового фонду на момент початку приватизації. Внаслідок цього, на сьогоднішній день маємо ситуацію, коли 94,6% (14128,1316 домогосподарств) від загальної кількості домогосподарств в Україні (14934,9 домогосподарств) перебуває у приватній власності (житло приватизоване або куплено) та лише 0,5% від загальної кількості, тобто 74,6745 домогосподарств перебуває у державній власності, 0,2 % від загальної кількості (29,8698 домогосподарств) є відомчим та 4,7 % домогосподарств від загальної кількості (701,9403 домогосподарств) наймають у фізичних осіб [82]. В той час як у розвинених країнах світу на орендний фонд житла припадає близько 30% загального обсягу житлового фонду.

Погоджуємося з О.М. Макаровою, яка зазначає, що *сьогодні Україна має порівняно невисокий рівень перерозподілу доходу через бюджет (понад 30%), проте, на жаль, така ситуація не свідчить про ефективність економіки* [83, с. 22]. Так, наприклад, сьогодні майже кожен 7 з 10 орендодавців не платить податків до бюджету. Хоча відповідно до підпункту 170.1.2 пункту 170.1 статті 170 Податкового кодексу України податковим агентом платника податку - орендодавця під час нарахування доходу від надання в оренду об'єктів нерухомості, інших, ніж зазначені в підпункті 170.1.1 цього пункту (включаючи

земельну ділянку, що знаходиться під такою нерухомістю, чи присадибну ділянку), є орендар [84].

Тобто, громадяни, які здають в оренду нерухоме майно іншим громадянам, зобов'язані в термін до 1 травня року наступного за звітним подати податкову декларацію про майновий стан і доходи та в термін до 1 серпня сплатити самостійно суму податку на доходи фізичних осіб (18 %) та військовий збір (1,5 % від об'єкта оподаткування).

Наприклад, за квартиру, що здається за 12 тис. грн, до бюджету необхідно буде сплатити приблизно 2340 грн податків. Безумно, що людський фактор спрацьовую і ми маємо ситуацію, коли незважаючи на те, що орендодавець фактично повинен прийти до податкових органів і повідомити про отриманий дохід, приблизно 70% орендодавців цього не роблять, оскільки відстежити такий дохід практично неможливо.

Враховуючи вищевикладене, потрібно зазначити, що відсутність в Україні розвиненого сектора орендного житла вкрай негативно впливає на соціальний та економічний розвиток країни. Інститут оренди житла практично не використовується як інструмент державної житлової політики.

Досліджуючи проблеми забезпечення житлом населення України у комплексі, не можливо оминати питання реалізації права на житло й такої категорії громадян як ВПО, яких, як зазначалося раніше, станом на 13 жовтня 2018 р. налічується 1 млн 518 тис. осіб [73]. Опитування такої категорії громадян свідчить про те, що питання забезпечення житлом є для них найважливішими.

Сьогодні абсолютно впевнено можна стверджувати про те, що воєнні події на сході України, на жаль, поряд з існуючими проблемами у житловій сфері, стали тим каталізатором, який зумовлює необхідність перегляду усієї державної житлової політики з урахуванням сучасних соціально-економічних змін у суспільстві. В першу чергу, у зв'язку з появою такої категорії осіб як ВПО, правовий статус яких визнано на законодавчому рівні, та неможливістю вищезазначеними особами, в рамках діючого житлового законодавства,

реалізувати, гарантоване Конституцією України, право на житло у зв'язку з відсутністю правових механізмів його надання цим особам.

Безумовно, що у 2014 році Україна вперше в історії незалежності зіткнулась з таким явищем як воєнний конфлікт на своїй території та його наслідками (масштаби яких у повній мірі оцінити і досі не можливо), а також з масовим внутрішнім переміщенням своїх громадян в межах країни та неготовністю вирішувати їхні житлові проблеми через відсутність ресурсів, необхідних для задоволення потреб переміщених громадян.

Варто зазначити, що воєнний конфлікт на сході України триває вже більше чотирьох років, у зв'язку з чим внутрішнє переміщення для більшої частини ВПО стало не довгостроковою перспективою, а реальністю, яка зумовлює необхідність розроблення та впровадження чіткої державної стратегії вирішення житлових проблем ВПО та ефективного плану дій щодо її реалізації. Проте, наразі такого державного бачення не має, а спроби законодавця вирішити ті чи інші житлові проблеми ВПО, у період з 2014 по 2018 роки, мали або декларативний або фрагментарний характер.

При цьому вагомим внеском у вирішенні житлових проблем ВПО було прийняття у 2017 році Закону України «Про внесення змін до статті 4 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» щодо реалізації державних житлових програм» від 16.03.2017 р. № 1954-VIII [85], яким було передбачено можливість надання ВПО, на яких поширюється дія Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [86] державної підтримки у розмірі 50 відсотків вартості будівництва (придбання) доступного житла та/або пільгового іпотечного житлового кредиту, а також спрощення процедури отримання такої державної допомоги в рамках Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2010-2017 роки [87].

Проте відсутність достатніх засобів до існування у ВПО, внаслідок перманентного кризового характеру розвитку держави, не дасть можливості

більшій частині ВПО прийняти участь у вищезазначеній програмі. У зв'язку з цим, увага держави повинна бути зосереджена на розробленні правових механізмів надання житла ВПО у користування.

Практика вирішення житлових проблем ВПО на міжнародному рівні свідчить про те, що чим раніше держава зверне свою увагу на їх вирішення, тим краще буде для суспільства взагалі, оскільки неврегульованість даного питання впливає на економічний та соціальний розвиток країни та, відповідно, на стан добробуту кожного громадянина.

Першою спробою на законодавчому рівні вирішити житлові проблеми ВПО було закріплення у п. 6 ч. 8 та ч. 9 ст. 11 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 р. № 1706-VII (далі – Закон № 1706-VII) положень, відповідно до яких було передбачено у межах наданих повноважень:

- місцевим державним адміністраціям забезпечити надання у тимчасове користування ВПО житлового приміщення або соціального житла, придатного для проживання, за умови оплати зазначеними особами відповідно до законодавства вартості житлово-комунальних послуг;

- органам місцевого самоврядування забезпечити надання у тимчасове безоплатне користування ВПО з комунальної власності житлові приміщення, придатні для проживання (за умови оплати особою відповідно до законодавства вартості комунальних послуг) [86].

Однак, практичні механізми реалізації положень Закону № 1706-VII потребують певних уточнень. Для зручності пропонуємо виділити III етапи-періоди, протягом яких прослідити динаміку можливої практичної реалізації вищезазначених положень Закону № 1706-VII, зокрема:

Етап I – період з 20.10.2014 р. по 22.01.2018 р.

Аналіз положень Закону № 1706-VII у цей період дає підстави стверджувати, що у ньому мова йшла лише про право ВПО на отримання житла, як тимчасової допомоги, а не про обов'язок держави забезпечувати ВПО

соціальним житлом чи житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання.

Підтвердженням цього була відсутність у Законі № 1706-VII будь-якого посилання на Закон України «Про житловий фонд соціального призначення» від 12.01.2006 р. № 3334-IV (далі – Закон № 3334-IV) [88], що визначає правові, організаційні та соціальні засади державної політики щодо забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла, а також на Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання» від 31.03.2004 р. № 422 (далі – Постанова № 422) [89].

До того ж, Законом № 1706-VII, який регулює спеціальні відносини, пов'язані з правовим статусом ВПО, не було передбачено жодних спрощених правових механізмів отримання ВПО соціального житла або житлових приміщень з фонду житла для тимчасового проживання. Без внесення відповідних змін до Закону № 3334-IV та Постанови № 422 ВПО, в межах чинного на той час правового поля України, не мали б права отримати вищезазначене житло або житлові приміщення.

Тобто, відсутність чіткої державної стратегії вирішення житлових проблем ВПО та ефективного плану дій щодо її реалізації призвела до того, що законодавець закріпивши на законодавчому рівні правові норми, які стосуються житлових прав ВПО, фактично не передбачив правових механізмів їх реалізації.

Як зазначалося раніше, спеціальним законом, що визначає правові, організаційні та соціальні засади державної політики щодо забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла, є Закон № 3334-IV. Ґрунтовний аналіз Закону № 3334-IV дає підстави стверджувати, що він розповсюджує свою дію не на всіх громадян України, а лише на соціально незахищені верстви населення України. В основу соціальної незахищеності, що дає право на отримання житла з житлового фонду

соціального призначення Законом № 3334-IV, фактично, закладаються два критерії, без додержання яких громадянин не має права на соціальне житло – це соціальний та майновий стан громадянина. Тобто, право на отримання соціального житла мають громадяни України, які потребують соціального захисту, а саме ті особи, які через низький матеріальний рівень не можуть собі дозволити придбати або побудувати житло.

Для того, щоб отримати соціальне житло громадянин повинен стати на соціальний квартирний облік. Взяття громадян на соціальний квартирний облік здійснюється за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування за місцем проживання громадян.

У період, що розглядається, правом взяття на соціальний квартирний облік користувалися громадяни України:

а) для яких таке житло було єдиним місцем проживання або які мали право на поліпшення житлових умов відповідно до закону;

б) середньомісячний сукупний дохід яких за попередній рік з розрахунку на одну особу в сумі був менший від величини опосередкованої вартості найму житла в даному населеному пункті та прожиткового мінімуму, встановленого законодавством.

Закон № 3334-IV передбачав право отримання соціального житла в порядку загальної черги, а також право позачергового та першочергового отримання квартир або садибних (одноквартирних) жилих будинків із житлового фонду соціального призначення громадянами, які визначені ст.ст. 11 та 12 Закону № 3334-IV.

З урахуванням вищевикладеного, потрібно зазначити, що попри визнання правового статусу ВПО на законодавчому рівні, Закон № 3334-IV, на той час, не розповсюджував свою дію та не закріплював правових гарантій отримання соціального житла з житлового фонду соціального призначення найбільш соціально уразливим категоріям з числа ВПО, зокрема: багатодітним сім'ям, особам з інвалідністю, пенсіонерам, особам похилого віку, дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського тощо.

Єдиною категорією осіб з числа ВПО, яка могла претендувати на отримання соціального житла або житлових приміщень у соціальних гуртожитках були працівники тимчасово переміщених вищих навчальних закладів (далі – ТПВНЗ), тимчасово переміщених наукових установ (далі – ТПНУ), яким у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження» від 03.11.2016 р. № 1731-VIII [90] було надано право, за наявності довідки про взяття на облік ВПО, звертатися до органів місцевого самоврядування для взяття їх на соціальний квартирний облік за місцезнаходженням відповідного ТПВНЗ, ТПНУ.

Проте реалізувати вищезазначене право ВПО з числа працівників ТПВНЗ, ТПНУ могли тільки за умови, якщо їхній середньомісячний сукупний дохід за попередній рік з розрахунку на одну особу в сумі був меншим від величини опосередкованої вартості найму житла в даному населеному пункті та прожиткового мінімуму, встановленого законодавством. У той же час, при визначенні середньомісячного сукупного доходу ВПО враховувалась би вартість майна, що знаходилася у власності ВПО та членів його сім'ї на момент взяття на облік.

Внаслідок того, що переважна більшість ВПО з числа працівників ТПВНЗ, ТПНУ залишалися власниками майна, яке вони були змушені покинути внаслідок внутрішнього переміщення, вищезазначені особи не могли б отримати ані соціального житла, ані житлових приміщень у соціальних гуртожитках, оскільки не відповідали б вимогам для взяття їх на соціальний квартирний облік.

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок, що Закон № 3334-IV не відносив ВПО ані до осіб, які мають право отримання соціального житла в порядку загальної черги, за винятком ВПО з числа працівників ТПВНЗ, ТПНУ, ані до осіб, які мають право позачергового та

першочергового отримання квартир або садибних (одноквартирних) жилих будинків із житлового фонду соціального призначення.

Важливо зазначити, що Законом № 3334-IV було закріплено загальне правило, згідно з яким взяття громадян на соціальний квартирний облік здійснювалося за рішенням відповідного органу місцевого самоврядування за місцем проживання громадян, які мали право на соціальне житло.

Відповідно до вимог Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11.12.2003 р. № 1382-IV, офіційно зареєстрованим місцем проживання особи може бути лише одне місце проживання, про реєстрацію якого на сторінках від одинадцятої до шістнадцятої паспорта громадянина України проставляється штамп [91].

У той же час, внаслідок неможливості ВПО проживати за своїм зареєстрованим місцем проживання, єдиним документом, відповідно до положень ч. 1 ст. 5 Закону № 1706-VII, який засвідчує їхнє фактичне місце проживання на період наявності підстав, зазначених у ст. 1 Закону № 1706-VII, є довідка про взяття на облік ВПО. Порядком оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи, який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» від 01.10.2014 р. № 509 [92] передбачено, що відомості про зареєстроване та фактичне місце проживання особа вказує в заяві про взяття на облік. При цьому реєстрація з попереднього місця проживання не знімається, а довідка про взяття на облік ВПО засвідчує місце проживання ВПО на період наявності підстав, зазначених у ст.1 Закону № 1706-VII.

Таким чином, у період, що розглядається, ВПО не мали права бути прийнятими на соціальний квартирний облік, оскільки вони проживали не за своїм зареєстрованим, у розумінні житлового законодавства, місцем проживання, а довідка про взяття на облік ВПО засвідчувала тільки фактичне місце проживання ВПО.

З урахуванням вищевикладеного, потрібно зазначити, що у період з 20.10.2014 р. по 22.01.2018 р. ВПО як категорія осіб, правовий статус яких

визнано на законодавчому рівні, в межах Закону № 3334-IV не мали можливості отримати житло з житлового фонду соціального призначення. В першу чергу, через відсутність права ставати на соціальний квартирний облік не за зареєстрованим місцем проживання, як того вимагав Закон № 3334-IV, а за фактичним місцем проживання, яке підтверджується довідкою про взяття на облік ВПО.

До того ж, попри наявність у ВПО майна на окупованих територіях, щодо більшості ВПО з числа працівників ТПВНЗ, ТПНУ відповідними органами місцевого самоврядування були б прийняті рішення про відмову у взятті їх на соціальний квартирний облік. Як наслідок, вищезазначені особи не мали б можливості отримати ані соціальне житло, ані житлові приміщення у соціальних гуртожитках.

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок, що в період з 20.10.2014 р. по 22.01.2018 р. було чітко врегульовано порядок взяття на соціальний квартирний облік, визначено чіткий перелік осіб, які мають право на отримання таких приміщень. Разом з тим ВПО, як окрема категорія, за винятком ВПО з числа працівників ТПВНЗ, ТПНУ, до таких осіб не належали.

Щодо можливості ВПО отримати житлові приміщення з фондів житла для тимчасового проживання, то тут потрібно зазначити наступне. До 16 січня 2018 року створенню та використанню фондів житла для тимчасового проживання як на державному, так і на місцевому рівні було приділено недостатньо уваги. Здебільшого, ці фонди не формувалися, оскільки кошти в місцевих бюджетах для їх формування не виділялися.

Глава 4-1 («Користування жилими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання») Житлового кодексу [70], як і Порядок формування фондів житла для тимчасового проживання, який затверджено Постановою № 422 [89] мали здебільшого декларативний характер, оскільки містили правові підстави надання житла з фондів для тимчасового проживання, які, з урахуванням внутрішнього переміщення, не у повній мірі відповідали сучасним

потребам, зокрема у зв'язку з відсутністю чіткого визначення категорії осіб, яким таке житло могло надаватися.

За результатами системного аналізу вищезазначених нормативно-правових актів, можна виділити три категорії осіб, яким могли надаватися жилі приміщення з фондів житла для тимчасового проживання, зокрема:

1) громадянам, які втратили своє житло внаслідок звернення стягнення на жилі приміщення, що були придбані ними за рахунок кредиту (позики) банку чи іншої особи, повернення якого забезпечене іпотекою відповідного приміщення;

2) особам, яких визнано біженцями чи особами, які потребують додаткового захисту та набули цих статусів відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [93];

3) які вимушені залишити жиле приміщення внаслідок його аварійного стану, стихійного лиха або з інших підстав, які загрожують стану та безпеці відповідного приміщення.

Якщо звернути увагу на визначення поняття ВПО, яке закріплено у Законі № 1706-VII, ВПО є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру, можна побачити, що де-факто – ВПО могли підходити під категорію осіб, які зазначені ч.ч. 3-4 ст. 132-1 Житлового кодексу [70], а де-юре – ВПО не є біженцями чи особами, які потребують додаткового захисту в розумінні Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [93].

На відміну від вищезазначених осіб, ВПО переміщуються в межах державного кордону України та, з урахуванням вищевикладеного, не могли

претендувати на отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання.

Тобто, ані Житловий кодекс, ані Порядок надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання не відносили ВПО до переліку осіб, які мали право на отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання.

З урахуванням вищевикладеного, можливо зробити висновок, що у період з 20.10.2014 р. по 22.01.2018 р. ВПО не мали законодавчої можливості реалізувати своє право на житло шляхом отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання.

Етап II – період з 23.01.2018 р. по 27.03.2018 р.

1) У період, що розглядається, безумовно важливим кроком на шляху вирішення житлових проблем ВПО було внесення Постановою Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. (набрання чинності 23.01.2018 р.) № 20 [94] змін до Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання, затверджених Постановою № 422. Завдяки прийняттю вищезазначеної Постанови, ВПО було включено до списку осіб, які мають право на отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання. Проте, на жаль, першочергового або переважного права на отримання вищезазначених житлових приміщень їм надано не було. Тобто, ВПО були включені до так званої «загальної черги» і до них застосовувалася загальна вимога щодо розміру середньомісячного сукупного доходу сім'ї за попередні шість місяців, розрахованого виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, Київською та Севастопольською міськдержадміністраціями відповідно до Методики обчислення сукупного доходу сім'ї для всіх видів соціальної допомоги, який повинен був бути меншим від прожиткового мінімуму на сім'ю в розрахунку на місяць та величини регіонального показника опосередкованої вартості найму житла. Тобто, жодного спрощеного або виключного механізму реалізації ВПО права на

житлові приміщення з фондів житла для тимчасового проживання законодавцем передбачено не було.

В контексті вищевикладеного цікавим є те, що, майже, одночасно з прийняттям вищезазначеної Постанови органи місцевого самоврядування, а у разі їх відсутності відповідні військово-цивільні адміністрації переважно у Донецькій та Луганській областях, почали затверджувати рішення про формування фондів житла для тимчасового проживання, та порядки надання та користування такими приміщеннями, але виключно для потреб ВПО. Вважаємо, що підґрунтям цього стало не тільки прийняття вищезазначеної Постанови, а й прийняття ще 04 жовтня 2017 року Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо підтримки територій, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту на сході України» № 769, відповідно до підпунктів 1-3 пункту 3 якої вищезазначена субвенція, шляхом співфінансування – 50% з державного бюджету, 50% – з місцевого, спрямовується на здійснення заходів щодо підтримки територій, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту на сході України, зокрема на:

–будівництво, реконструкцію, капітальний ремонт об'єктів житлового фонду комунальної власності, в тому числі об'єктів соціального призначення, для надання житлових приміщень внутрішньо переміщеним особам;

–реконструкцію, капітальний ремонт об'єктів житлового фонду комунальної власності для надання в тимчасове користування внутрішньо переміщеним особам;

–придбання у комунальну власність житла для надання в тимчасове користування внутрішньо переміщеним особам [95].

Так, **за інформацією МінТОТ у 2017 році** у співпраці з Маріупольською та Покровською міськими радами було реалізовано пілотний проект щодо надання тимчасового житла для ВПО, а саме в **м. Покровськ було придбано 9 квартир, а в Маріуполі – 43 квартири**. На 2017 рік у державному бюджеті

було передбачено 17 млн грн на вищезазначену субвенцію [96]. Ґрунтовний аналіз рішень органів місцевого самоврядування свідчить, що наразі таке житло включається до фондів житла для тимчасового проживання та надається виключно ВПО. Сьогодні такі дії щодо забезпечення житлом ВПО називають реалізацією пілотного проекту щодо надання тимчасового житла для переселенців.

Вважаємо, що реалізація таких проектів є яскравим прикладом правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. В той же час, варто зазначити, що відповідно до вимог Житлового кодексу будь-яке житло на території України, належить до певного житлового фонду України та відповідно має свій правовий режим регулювання та використання. Так, після формування фонду для тимчасового проживання у відповідності до вимог Постанови № 422 вищезазначене житло повинно бути включено до цього фонду та надано у особам, які мають право на його отримання у відповідності до Постанови № 422. Наразі, як зазначалося раніше, постановою № 422 не надано ВПО переважного права на отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання. Чинним законодавством також не передбачено порядку формування фондів житла виключно для проживання ВПО. Ситуація певним чином ускладнюється і тим, що де-факто органи місцевого самоврядування ігноруючи загальні вимоги Постанові № 422, розпочали формування фондів житла для тимчасового проживання, але виключно для потреб ВПО. Вищезазначені органи передбачають у своїх рішеннях спеціальні умови та критерії для надання та користування ВПО такими житловими приміщеннями. Хоча, як відомо, жодних спеціальних правових механізмів надання та користування виключно для ВПО чинним законодавством не передбачено. Сьогодні при прийнятті управлінських рішень щодо надання житлових приміщень з вищезазначених фондів виключно ВПО, чомусь не враховують той факт, що претендувати на отримання такого житла нарівні з ВПО мають право й інші особи визначені Постановою № 422.

Вважаємо, що запровадження державної субвенції є безумовно важливим кроком для створення фінансової основи для забезпечення ВПО житлом, але ж повинні бути і чіткі правові механізми використання даних коштів, аби вони могли спрямовуватися для задоволення потреб виключно ВПО. У зв'язку з цим, актуальності набуває необхідність запровадження механізму формування фондів житла для тимчасового проживання виключно ВПО, механізмів, що передбачатимуть порядок взяття на облік ВПО, які потребують надання такого житла, критеріїв за якими буде здійснюватися розподіл такого житла, умови користування таким житлом.

Сьогодні, наприклад, є також, абсолютно абсурдною ситуація, коли міжнародна спільнота допомагає Україні у вирішенні житлових проблем ВПО шляхом здійснення фінансування грантових проектів ремонтно-будівельних робіт житлових об'єктів, переважно гуртожитків, що знаходяться на підконтрольній українській владі території та перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади виключно для потреб ВПО, проте у зв'язку з відсутністю в законодавстві України правових механізмів виділення таких жилих приміщень виключно ВПО органи місцевого самоврядування не мають можливості, не порушуючи вимог Конституції та Законів України, приймати рішення про надання такого приміщень виключно ВПО. Адже, відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [35].

Потрібно зазначити, що на сьогоднішній день, чинним законодавством України чітко врегульований порядок надання житлових приміщень у гуртожитках, визначений чіткий перелік осіб, які мають право на отримання таких приміщень. Разом з тим ВПО, як окрема категорія, до таких осіб не належать. До того ж, чинним законодавством не передбачено й правових підстав та порядку надання житлових приміщень у гуртожитках у користування виключно ВПО.

У зв'язку з відсутністю правових механізмів надання жилих приміщень у гуртожитках виключно ВПО, міжнародні донори перебувають у так званій «зоні ризику». Адже цільова група, заради якої вкладалися міжнародні грантові кошти у ремонт гуртожитків, а саме ВПО, можуть бути, відповідно до вимог чинного законодавства, виселені з відремонтованих для них гуртожитків. Оскільки, житлові приміщення у гуртожитках, відповідно до вимог Житлового кодексу України, надаються включно для проживання робітників, службовців, студентів, учнів, а також інших громадян у період їхньої роботи або навчання. У зв'язку з цим матиме місце нераціональне використання міжнародних грантових коштів.

Вважаємо, що сьогодні вкрай необхідним є розроблення на законодавчому рівні механізмів формування житлових фондів для тимчасового проживання виключно ВПО, в тому числі й порядків отримання таких приміщень ВПО та відповідно користування ними, що безумовно, свідчитиме про дотримання державою визначального державобудівничого принципу справедливості та його відображенні у формуванні житлової політики держави України в умовах сталого розвитку економіки України.

Абсолютно переконані, що надання державних субвенцій, у порядку визначеному чинним законодавством, а також залучення міжнародних грантових коштів для вирішення житлових проблем ВПО є підґрунтям для забезпечення сталого розвитку економіки та додержання принципу соціальної справедливості під час формування не тільки житлової політики, а й соціальної, оскільки призведе до:

- 1) відновлення та наповнення житлового фонду України;
- 2) створення нових робочих місць внаслідок будівельних робіт та збільшення відрахувань до бюджету. Адже, як відомо, створення одного робочого місця в будівництві дає до 5-ти додаткових робочих місць у суміжних галузях;
- 3) додаткових інвестицій у регіони та зрештою позитивного іміджу цих територій;

- 4) поліпшення добробуту населення;
- 5) надходження додаткових коштів, державних субвенцій на розвиток соціальної інфраструктури регіонів;
- 6) попит на будівельні матеріали тощо.

Другою зміною, що відбулася у цей період на законодавчому рівні, було прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа» від 08.02.2018 р. № 2279-VIII (набрання чинності 27.03.2018 р.) [97], згідно з яким внутрішньо переміщеним дітям-сиротам, дітям, позбавлених батьківського піклування, та особам з їх числа було надано право взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і соціальний квартирний облік за місцем їхнього обліку як внутрішньо переміщених осіб. В той же час, ґрунтовний аналіз вищезазначених змін дає підстави стверджувати, що комплексного вирішення питання забезпечення ВПО соціальним житлом і досі не відбулося.

Етап III – період з 19.09.2018 р. – по теперішній час.

Саме у цей період, а саме 19 вересня 2018 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» щодо умов забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб» № 2546-VIII (набрання чинності 13.10.2018 р.) [98], якого, мабуть, так довго чекала більшість ВПО. Так, завдяки прийняттю вищезазначеного Закону було:

- 1) розширено сферу дію Закону № 3334-IV на ВПО. Зокрема, ВПО було надано право ставати на соціальний квартирний облік за місцем перебування їх на обліку в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб.

- 2) закріплено, що правом взяття на соціальний квартирний облік користуються ВПО, які не мають іншого житла для проживання на підконтрольній українській владі території або житло яких зруйновано (знищене) або пошкоджене до стану, непридатного для проживання, внаслідок проведення антитерористичної операції та здійснення заходів із забезпечення

національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях.

3) передбачено розповсюдження на ВПО вимоги щодо середньомісячного сукупного доходу ВПО за попередній рік з розрахунку на одну особу, який повинен бути в сумі менший від величини опосередкованої вартості найму житла в даному населеному пункті та прожиткового мінімуму, оскільки все ж таки Закон № 3334-IV спрямований на забезпечення конституційного права соціально незахищених верств населення України на отримання житла. Тобто, право на отримання соціального житла мають не всі ВПО, а лише соціально незахищені верстви населення України з числа ВПО.

4) визначено, що під час визначення середньомісячного сукупного доходу ВПО буде враховуватися вартість майна, що перебуває у власності ВПО та членів його сім'ї на момент взяття на соціальний квартирний облік (крім вартості майнових прав чи прав власності внутрішньо переміщеної особи та членів її сім'ї на нерухоме майно, що розміщене на тимчасово окупованій території, в населених пунктах, які розташовані на лінії зіткнення або на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють своїх повноважень, а також на майно, яке зруйновано або стало непридатним для проживання внаслідок проведення антитерористичної операції та здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях).

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок, що прийняття вищезазначених змін є, безумовно, важливим кроком з боку законодавця на шляху вирішення житлових проблем ВПО шляхом отримання соціального житла, але, на жаль, малоефективним, враховуючи відсутність державного фінансування будівництва соціального житла та наявність, сформованої протягом десятка років «черги» з сімей та однаків, які перебувають на соціальному квартирному обліку. Тобто, фактично ВПО в межах Закону № 3334-IV та в рамках чинного правового поля реалізувати своє право на

отримання соціального житла або житлових приміщень у соціальних гуртожитках зможуть не так швидко як хотілося.

Провівши ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, що визначають правові механізми реалізації права ВПО на соціальне житло та житлові приміщення з фондів для тимчасового проживання можна зробити наступні висновки:

незважаючи на розширення сфери дії Закону № 3334-IV на ВПО, реалізувати ВПО право на отримання соціального житла або житлових приміщень у соціальних гуртожитках, в умовах відсутності державного фінансування будівництва соціального житла, а також існуючої «черги» у вигляді соціального квартирного обліку, майже неможливо. Вважаємо, що спроби держави, дотримуватися принципу справедливості, при прийнятті нормативно-правових актів з цього питання є популістичними;

включення ВПО до числа осіб, які мають право претендувати на отримання житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання є більш вдалим впровадження принципу соціальної справедливості при розв'язанні житлових проблем ВПО, проте не вирішує проблеми забезпечення житло ВПО у комплексі;

субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо підтримки територій, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту на сході України є яскравим прикладом поєднання правового забезпечення балансу між соціальною справедливістю та економічної ефективністю. В той же час, вважаємо, що вищезазначені субвенції повинні бути спрямовані не лише місцевим громадам Донецької та Луганської областей, а й інших областей, оскільки географія розселення та інтеграції ВПО має місце в межах всієї території України;

враховуючи той факт, що реалізація державної житлової політики є одним з напрямів забезпечення загального соціально-економічного розвитку країни, сьогодні вкрай необхідним є розроблення та впровадження ефективної стратегії розвитку державної житлової політики та ефективного плану дій щодо її

реалізації, в тому числі й щодо вирішення житлових проблем ВПО. Безумовно, що основним вектором вищезазначеної стратегії повинно бути правове забезпечення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Адже ефективна житлова політика держави повинна враховувати не тільки соціальний, а й економічний чинники. Слушним в даному контексті є твердження класика А. Сміта, який дав мудру пораду: «Економіка не повинна бути справедливою, економіка повинна бути ефективною і через ефективність творити справедливість» [99].

В результаті проведеного дослідження можна дійти наступних висновків:

відзначається, що серед широкого діапазону економічних і соціальних проблем, пов'язаних з підвищенням добробуту населення України, найгострішою та однією з найбільш важливих залишається житлова проблема, ступінь вирішення якої з кількісної та якісної точки зору потрібно розглядати як керівний фактор наближення та відповідності європейським умовам та стандартам життя;

аргументовано, що показник рівня житлового забезпечення населення безпосередньо впливає на рівень життя усієї нації, в тому числі на наявність і кількісну характеристику прошарку середнього класу, розвиток економіки та рівень впровадження принципу соціальної справедливості в політику держави з урахуванням дотримання конституційних прав і свобод;

виявлено, що ефективна реалізація державної житлової політики є одним з напрямів забезпечення загального соціально-економічного розвитку країни;

доводиться, що у зв'язку зі зміною соціально-економічного устрою держави, переходом України до ринкової економіки, сучасних світових норм та стандартів, у тому числі й в житловій сфері, норми Житлового кодексу є застарілими та такими, що юридично, економічно, а також соціально не можуть забезпечувати ефективного механізму правового регулювання відносин, які виникають під час реалізації гарантованого Конституцією України права кожного на житло;

підкреслюється, що дослідження правового забезпечення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в умовах системної кризи у житловій сфері має комплексний характер, внаслідок того, що державна житлова політика з однієї сторони є складовою соціальної політики, а з іншої виступає базовим інструментом забезпечення економічного розвитку країни;

обґрунтовано, що на сьогоднішній день рівень соціально-економічної ефективності державної житлової політики є вкрай низьким;

виявлено, що відсутність в Україні розвиненого сектора орендного житла вкрай негативно впливає на соціальний та економічний розвиток країни. Інститут оренди житла практично не використовується як інструмент державної житлової політики;

зазначено, що суть системних ринкових реформ полягає у запровадженні державою правових та організаційних механізмів, які б могли забезпечити в економічних відносинах соціальну справедливість, рівність прав, можливостей, умов діяльності для їх учасників;

аргументовано, що реформування системи житлового забезпечення повинно здійснюватися таким чином, щоб був забезпечений принцип довіри громадян до закону та до дій держави. Довіра громадян до закону – це та основа, без якої не може існувати соціально-правова держава. Особливо ретельно підготовленими, аргументованими і співвідносними з реальним життям повинні бути акти у сфері житлового забезпечення. Адже будь-які прорахунки і недоробки законодавця підривають авторитет держави та, безумовно, призводять до соціальної напруги у суспільстві та інших негативних наслідків. Тому перетворення, що провадяться у житловій сфері, повинні бути не тільки економічно прорахованими, але й виваженими з точки зору соціальної справедливості;

аргументовано, що державна житлова політика з однієї сторони є складовою соціальної політики, а з іншої виступає базовим інструментом забезпечення економічного розвитку країни. У зв'язку з цим правове

забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в умовах системної кризи в житловій сфері має стати підґрунтям для розроблення та впровадження ефективної стратегії розвитку державної житлової політики в Україні та ефективного плану дій щодо її реалізації, в тому числі й у напрямі вирішення житлових проблем ВПО;

обґрунтовано, необхідність розроблення на законодавчому рівні механізмів формування фондів житла для тимчасового проживання виключно ВПО, в тому числі надання таких приміщень ВПО та відповідно користування ними, що безумовно, свідчитиме про дотримання державою визначального державобудівничого принципу справедливості та його відображенні у формуванні житлової політики держави України в умовах сталого розвитку економіки України.

РОЗДІЛ 4

ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЛЯХ

Конституція України визначає нашу державу як соціальну, і соціальний захист населення є одним із важливих напрямів діяльності України як соціальної держави. Дані положення лежать в основі вектора соціального, політичного та економічного розвитку, впливаючи на діяльність всіх органів влади таким чином, що вони мають враховувати соціальні інтереси під час здійснення діяльності у різних сферах, за які вони відповідальні, що також включає і здійснення публічних закупівель. Кожного року держави витрачають значні суми державних коштів, у переважній кількості гроші платників податків, на закупівлю товарів, робіт і послуг. Це, у свою чергу, потребує встановлення чітких правил та принципів для забезпечення того, щоб замовники діяли ефективно в інтересах громадян. З часом, певні принципи стали невід'ємними від оцінки того, наскільки закупівлі відповідають правилам з економічної ефективності, для досягнення якої публічні закупівлі, як правило, фокусувалися на отриманні найкращого результату, що передбачало придбання товару відповідної якості та кількості за найменшу ціну. Чисто економічний підхід до публічних закупівель традиційно розглядався в якості гарантії відповідності та забезпечення правильного розпорядження державними коштами. Однак в останні часи, крім підходу, який базується на отриманні найкращого результату, тобто чисто економічному, інші аспекти також стали частиною закупівель, особливо соціальні та екологічні. Це означає, що публічні закупівлі можуть бути використані для досягнення більшої кількості цілей державної політики. Такі цілі у науковій літературі отримали назву горизонтальних [100]. Таким чином, класичні цілі закупівель для зменшення витрат вже не сприймаються як достатні. На додаток до таких цілей держави, як ціна, якість та оперативність держава встановлює додаткові, які не обов'язково

пов'язані з процесом закупівлі, але мають позитивний вплив на економіку в цілому. Підхід найменшої ціни втрачає свою монополію серед цілей публічних закупівель [101].

Серед багатьох країн світу роль соціальної відповідальності у публічних закупівлях зростає. Саме на прикладі таких закупівель можна проілюструвати взаємозалежний та взаємостимулюючий характер соціальних та економічних пріоритетів розвитку держави. В Україні обсяги публічних закупівель становлять приблизно 13% ВВП, а у Європейському Союзі (далі – ЄС) – 17% ВВП. Це виступає значним потенціалом для підтримки соціальної відповідальності суб'єктів господарювання, оскільки за допомогою прийнятих рішень про закупівлю держава не лише сприяє добросовісній та чесній торгівлі, але також може вимагати більш широкого застосування високих соціальних стандартів. Можливості реалізації соціальних цілей у публічних закупівлях залишаються мало досліджуваними в Україні, на відміну від країн ЄС, де це питання знаходиться у центрі уваги наукової дискусії та практичної реалізації [102, с. 293-309; 103, с. 56-79; 104, с. 294-313]. Таким чином, метою даної роботи виступає дослідження на основі досвіду ЄС потенційних переваг та засобів запровадження соціально відповідальних закупівель в Україні.

Соціальні аспекти набувають все більшого значення у публічних закупівлях у світі зі збільшенням послуг, які передаються на аутсорсинг до країн, що розвиваються, у яких не завжди забезпечується належний рівень захисту працівників [104, с. 261-271]. Крім того, соціально-відповідальні закупівлі досить часто можуть відігравати значну роль у національному контексті, адже соціальна політика іноді спрямована на захист вітчизняних суб'єктів господарювання, яскравим прикладом чого виступає здійснення публічної закупівлі у Великобританії, яка носила спірний характер. Договір про закупівлю було укладено із суб'єктом господарювання Siemens з Німеччини, внаслідок чого підприємство Bombardier із англійського міста Дербі, яке зайняло друге місце за результатами закупівлі, оголосило про значні втрати робочих місць. Уряд сильно розкритикував таку закупівлю, внаслідок чого вона

стала предметом перегляду Транспортним комітетом у 2011 р. Один із аргументів проти такої закупівлі полягав у неналежному слідуванні тільки економічним аспектам, залишаючи поза увагою соціально-економічні фактори, які, як стверджувалось, часто застосовувались іншими країнами-членами ЄС для забезпечення підтримки вітчизняних суб'єктів господарювання. Було зазначено, що Департамент з питань транспорту мав право включати до критерію оцінки пропозиції критерії пов'язані з політикою зайнятості, навіть можна б було розглядати податкові надходження, які б були отримані державою від працівників Bombardier, якщо б договір було укладено з ним. Втім, Транспортний комітет зазначив, що застосований критерій оцінки був дуже вузьким, і оскільки дана закупівля не може бути оскаржена на цій підставі у контексті вимог ЄС, було рекомендовано, щоб уряд у майбутніх закупівлях мав «більш гострий фокус на стратегічних інтересах Великобританії». Такий фокус став очевидним, коли була оголошена закупівля на суму 1 млрд фунтів з постачання потягів для великого проекту з будівництва системи залізничної дороги у Лондоні Crossrail у 2012 р. Було зазначено, що для закупівельного процесу від учасників вимагалось вказувати у тендерній пропозиції, який позитивний внесок вони матимуть для економіки Великобританії разом із описом того, яким чином учасник забезпечить підготовку та навчання менших за розміром постачальників [103, с. 297]. Втім, питання, наскільки можна включати такі умови у закупівлі у контексті вимог ЄС у сфері публічних закупівель, також виступатиме предметом даного дослідження.

Використання публічних закупівель в якості засобу для забезпечення відповідності інтересам суспільства, наприклад, таким як сприяння зайнятості людей з обмеженими можливостями та боротьба з безробіттям, залежить від існуючого правового порядку та політичної волі для інкорпорації соціальних цілей у публічні закупівлі. Наприклад, у ЄС соціально відповідальні закупівлі спрямовані на підтримку Європейської соціальної моделі, що ґрунтується на поєднанні сталого економічного розвитку та високих стандартів життя і умов праці. У Стратегії Європа 2020 однією з цілей виступає сприяння високої

зайнятості. Значну роль у її досягненні відведено саме публічним закупівлям. Не зважаючи на те, що це питання дотепер залишається предметом наукової дискусії та знаходиться під пильним наглядом Європейської комісії, нові Директиви ЄС з публічних закупівель 2014 р. зробили спробу у окремих аспектах поєднати або «примирити» основну ціль розвитку внутрішнього ринку зі стратегічними соціальними цілями, наприклад сприяння соціальній інтеграції, які не завжди мають прямий економічний ефект для замовників.

В Україні Розпорядженням Кабінету Міністрів України затверджено Стратегію подолання бідності від 2016 р. Згідно з цим документом станом на 2015 р. за межею відносної бідності за витратами перебувало 23,8% населення. Одним із основних факторів загострення проблем бідності стало погіршення стану ринку праці, діючі механізми державного впливу на ситуацію на ринку праці не відповідають сучасним вимогам і потребують кардинального перегляду [105]. Стратегія передбачає ряд завдань для підвищення політики зайнятості та мінімізації ризиків бідності і соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення. Крім того, Україна разом з іншими країнами-членами ООН у 2015 р. приєдналась до глобального процесу забезпечення сталого розвитку, у межах якого було розроблено Національну доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна», згідно з якою Ціллю номер один виступає подолання бідності. Серед рекомендацій щодо досягнення цілі зазначено активізацію непрацюючих працездатних учасників соціальних програм шляхом застосування дієвих інструментів для виведення таких груп на ринок праці, дотримання принципу соціальної справедливості при розподілі коштів програм соціальної підтримки [106]. При цьому, важливу роль у реалізації зазначених як у Стратегії подолання бідності завдань, так і Цілей сталого розвитку можуть відігравати саме публічні закупівлі. Також в Україні публічні закупівлі можуть стати одним із засобів розбудови соціально орієнтованої економіки, що відповідає одному із основних принципів господарювання, і обумовлене наступним. По-перше, практика корпоративної соціальної відповідальності, яка набуває поширення в Україні [107, с. 17] має добровільний характер, не завжди

буде достатньою для досягнення більшого рівня соціальної інтеграції, і не всі замовники можуть слідувати прикладу. По-друге, обсяги публічних закупівель є значними і внаслідок цього можуть справляти потужний вплив на процеси у державі. Крім того, у цьому контексті слід вказати на Керівні принципи підприємницької діяльності в аспекті прав людини ООН [108], відповідно до яких держави мають заохочувати дотримання прав людини підприємствами, з якими вони здійснюють комерційні трансакції. У принципах чітко зазначено про публічні закупівлі, які надають державам унікальні можливості підвищувати поінформованість про права людини та сприяти їх дотриманню підприємствами, у тому числі шляхом встановлення умов договорів з належним врахуванням відповідних зобов'язань держав з національного та міжнародного права. Такі принципи можуть стати відправними для України для поступової інтеграції соціальних вимог до публічних закупівель.

Найбільш часто у науковій літературі соціально відповідальні публічні закупівлі визначають як підхід до укладання договорів про закупівлю, що мають за мету привнести соціальну користь та/або попередити соціальну шкоду [109, с. 293]. Соціальна користь може включати широкий спектр результатів, у яких держава має інтерес, наприклад, високий рівень зайнятості, гідні умови праці, дотримання трудових прав, соціальна інклюзивність, рівні можливості тощо. Однак для цілей даного дослідження важливо вказати на розмежування двох цілей у публічних закупівлях. З одного боку, є закупівлі, які передбачають обов'язок замовника задовольнити потреби соціального характеру, а отже вони мотивовані чисто економічними міркуваннями, наприклад, закупівля візків для людей з обмеженими можливостями або будівництво об'єктів для надання у подальшому соціальних послуг. З іншого боку, є закупівлі, які передбачають цілі, що відрізняються від постачання самих товарів та надання послуг, і, як правило, не мають комерційного характеру, таким чином становлять горизонтальні цілі. Такі цілі можуть включати вжиття заходів для гарантування поваги принципу рівного ставлення та недискримінації, наприклад шляхом стимулювання рівних можливостей для жінок та чоловіків. Також вони можуть

передбачати позитивну дискримінацію для уразливих груп населення та відхилення тендерних пропозицій тих учасників, які порушують соціальне законодавство. Для цілей даного дослідження будуть братися до уваги соціальні вимоги, за допомогою яких певні соціальні цілі або цілі, пов'язані із зайнятістю, включаються до договору про закупівлю, і є горизонтальними по відношенню до закупівельної діяльності. І не будуть братися до уваги закупівлі, у яких замовник відповідає на соціальні потреби, які не мають більш широких цілей, ніж просте придбання конкретних товарів, робіт та послуг.

Соціальні вимоги можуть бути інкорпоровані у різні стадії публічних закупівель. Перша стадія полягає у плануванні закупівель, коли замовник визначає предмет закупівлі та вирішує, які правила застосовувати. Наприклад, у ЄС одним із нововведень Директив 2014 р. у сфері закупівель стало запровадження більш спрощеного режиму правового регулювання для соціальних та інших специфічних послуг. Такий режим полягає у закріпленні високого порогового показника – 750 тис. євро та 1 млн євро для закупівель згідно з Директивою ЄС 2014/25 щодо закупівель організаціями, які здійснюють діяльність у сфері водопостачання, енергетики, транспорту та поштових послуг (у порівнянні – для інших видів послуг такий показник складає 134 тис. євро для центральних закупівельних органів та 207 тис. євро – для інших замовників). До таких закупівель, які не перевищують вказані порогові показники, застосовуються лише вимоги щодо повідомлення про такі закупівлі та застосування принципів прозорості та рівного ставлення. Правила ЄС щодо процедур закупівель, строків та критеріїв оцінки пропозицій не застосовуються. Країни-члени ЄС вправі самостійно обирати закупівельні процедури для врахування всіх національних особливостей даних послуг. Такі послуги, що не перевищують вказаний пороговий показник, не становлять інтересу для постачальників з інших країн-членів ЄС, а отже, державні органи мають право надавати їх самостійно, наприклад, без проведення закупівель, а саме шляхом прямого фінансування (п. 115 Преамбули Директиви ЄС 2014/24). До такої групи послуг включено, по-перше, соціальні послуги, а також у сфері

охорони здоров'я та освіти, які перелічені у додатку XIV Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі, оскільки вони визнані такими, що мають специфічні ознаки, обумовлені культурними та національними особливостями країн-членів ЄС, а отже мають обмежений інтерес для транскордонної торгівлі. Крім того, ч. 2 ст. 76 Директиви ЄС 2014/24 розділу про соціальні та інші специфічні послуги чітко зазначає про право країн ЄС брати до уваги потреби різних категорій споживачів, включаючи людей з обмеженими можливостями та вразливих груп населення. Тобто робить наголос на більш соціальній цінності такого підходу до соціальних послуг, а не економічній.

Соціально відповідальні публічні закупівлі стимулюють соціальну інтеграцію в суспільстві та зменшення рівня безробіття. Так, закупівлі допомагають інтегрувати окремі вразливі групи населення, наприклад, жінок, ветеранів-інвалідів війни, людей з обмеженими можливостями до заняття господарською діяльністю [110]. Так, під час планування публічних закупівель замовник згідно з правилами Директив ЄС у сфері закупівель приймає рішення щодо резервації права брати участь у процедурах публічних закупівель для спеціальних суб'єктів господарювання, які наймають людей з обмеженими можливостями, та суб'єктів господарювання, головною метою яких є соціальна і професійна інтеграція інвалідів та малозабезпечених осіб, або вони можуть забезпечувати виконання договорів про закупівлю у контексті захищених програм зайнятості, за умови, що принаймні 30% працівників цих суб'єктів господарювання або програм складають люди з обмеженими можливостями або робітники з малозабезпечених верств населення (Ст. 20 Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі). Нові Директиви ЄС зменшили цей відсоток з 50% до 30%, однак така резервація все одно передбачає конкуренцію, адже закупівлі мають бути оголошені, але конкуренція може бути обмежена суб'єктами господарювання, які відповідають вказаним критеріям. В Україні у попередніх нормативно-правових актах у сфері публічних закупівель існували окремі норми, які передбачали особливості участі у закупівлях інвалідів. Наприклад, Положення про закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти від 2008 р.

передбачало надання переваги тендерній пропозиції, поданій підприємствами громадських організацій інвалідів, де кількість інвалідів становила не менше 50% середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, шляхом застосування преференційної поправки, розмір якої повинен становити 15% ціни тендерної пропозиції, незалежно від суми очікуваної вартості закупівлі, якщо зазначені підприємства були виробниками товарів, робіт і послуг, що закуповуються [111]. При цьому, на виконання вимог Угоди про асоціацію з ЄС Україна розробила «дорожню карту» реформування системи публічних закупівель, відповідно до якої третій етап адаптації законодавства України до правил ЄС згідно з положеннями Угоди про асоціацію передбачає положення щодо спеціальних умов публічної закупівлі товарів та послуг, які закуповуються з метою підтримки зайнятості соціально незахищених осіб, інвалідів, а також для надання спеціалізованих послуг творчими об'єднаннями чи неприбутковими організаціями у сфері культури, охорони здоров'я та соціальної допомоги населенню [112]. Тобто Україна взяла на себе зобов'язання забезпечити спеціальні умови публічних закупівель для підвищення рівня соціальної інтеграції вразливих груп населення.

Під час першої стадії закупівель соціальні цілі також можуть бути інкорпоровані за допомогою технічних специфікацій, які використовуються для визначення предмету закупівлі та встановлення його характеристик. За допомогою соціально відповідальних закупівель держава показує населенню, що вона бере до уваги соціальну відповідальність у своїх рішеннях, узгоджує державні потреби із пріоритетами та цінностями, які панують у суспільстві. Дійсно, якщо держава є соціально відповідальною, то вона має забезпечити врахування інтересів всіх стейкхолдерів, включаючи, наприклад, людей з обмеженими можливостями. Наприклад, ст. 42 Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі визначає, що для всіх закупівель, призначених для використання фізичними особами, незалежно від того, чи це широка громадськість або співробітники замовника, технічні специфікації повинні, за винятком належним чином обґрунтованих випадків, бути складені таким

чином, щоб враховувати критерії доступності для осіб з обмеженими можливостями або проектування для всіх категорій користувачів. Закон України «Про публічні закупівлі» не має відповідних положень щодо технічних специфікацій, а зазначає лише про вимогу до якісних характеристик предмета закупівлі передбачати необхідність застосування заходів із захисту довкілля, залишаючи питання соціальної відповідальності поза увагою.

Друга стадія закупівель полягає у кваліфікації учасника. Директиви ЄС у сфері публічних закупівель передбачають як обов'язкові, так і добровільні підстави для відхилення пропозицій учасників, але країни-члени ЄС можуть обрати у своєму законодавстві певні добровільні підстави в якості обов'язкових. Наприклад, відповідно до ст. 57 Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі замовник відмовляє суб'єкту господарювання в участі у процедурі закупівлі, якщо стало відомо, що даному суб'єкту господарювання було винесене звинувачення остаточним рішенням суду з причини використання дитячої праці та інших форм торгівлі людьми. Згідно з ч. 4 ст. 54 замовник може виключити будь-якого господарюючого суб'єкта з участі у процедурі закупівлі, якщо замовник може продемонструвати будь-яким відповідним засобом порушення зобов'язань у галузі соціального та трудового права, встановленого законодавством ЄС, національним законодавством, колективними договорами або положеннями міжнародного соціального і трудового права, вказаними у Додатку до Директиви, до яких відносяться деякі конвенції Міжнародної організації праці. Згідно з ч. 2 ст. 17 Закону України «Про публічні закупівлі» замовник може прийняти рішення про відмову учаснику в участі у процедурі закупівлі та може відхилити тендерну пропозицію учасника у разі, якщо учасник має заборгованість зі сплати податків та зборів. Втім, у цьому випадку закріплення такого права замовника спрямовано переважно на забезпечення можливості учасника виконати конкретний договір про закупівлю, що не передбачає досягнення інших соціальних цілей, які виходять за межі простого придбання необхідних товарів, робіт та послуг.

Крім того, замовник перевіряє технічні та професійні можливості учасників, які також можуть включати аспекти, які пов'язані із соціальною відповідальністю. В Україні ст. 16 Законом України «Про публічні закупівлі» серед кваліфікаційних критеріїв встановлено наявність працівників відповідної кваліфікації, які мають необхідні знання та досвід. Втім, з виконанням даної вимоги на практиці часто виникають проблеми. Наприклад, у 2017 р. замовник Державне підприємство «Міжнародний аеропорт «Бориспіль» звернулося до суду з позовом до Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) про визнання протиправним та скасування рішення Постійної діючої адміністративної колегії АМКУ з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель. Так, у оголошеній закупівлі замовником було встановлено ряд вимог до учасників, серед яких зазначено вимогу щодо наявності штатних працівників (працівників, що працюють за трудовими договорами). Після оприлюднення даного оголошення та тендерної документації фізична особа-підприємець звернулась до АМКУ зі скаргою, де він посилався на наявність умов, що дискримінують його, і просив зобов'язати замовника внести зміни до тендерної документації. Серед умов, які він вважав дискримінаційними, виступала і умова щодо наявності саме штатних працівників. АМКУ у своєму рішенні зазначив про необхідність внесення змін до тендерної документації в частині кваліфікаційного критерію «наявність працівників відповідної кваліфікації», а саме – зазначити, що працівники можуть бути як штатними (працівники, що працюють за трудовим договором), так і працівники, що працюють за цивільно-правовим договором. При цьому, строк дії цивільно-правового договору має бути не меншим, ніж до кінця 2018 року. Однак це рішення було оскаржено, і апеляційний адміністративний суд постановив, що умова щодо наявності штатних працівників (працюючих на умовах трудового договору), а не працівників, які працюють на підставі цивільно-правових договорів, не може вважатися дискримінаційною умовою взагалі, а лише свідчить про намір позивача як замовника тендерної процедури мати справу з суб'єктами господарювання, які планують стабільну роботу

протягом тривалого періоду часу, а не розраховують виконати разове замовлення. Небажання скаржника укласти трудові договори зі своїми працівниками не може обмежувати права інших суб'єктів господарювання, які не вважають таку форму організації роботи для себе прийнятною. Суд зазначає, хоча чинне законодавство України передбачає різні способи оформлення договірних відносин роботодавця з найманими працівниками, зокрема, укладення трудового договору (безстрокового, строкового, у формі контракту) або укладення цивільно-правового договору на виконання робіт або на надання послуг, втім зазначені способи оформлення договірних відносин розрізняються між собою обсягом прав і обов'язків сторін договору, організацією відносин між найнятою особою та роботодавцем. Так, виконання робіт або надання послуг за цивільно-правовим договором передбачає самостійну організацію особою виконання роботи, відсутність підпорядкування внутрішньому трудовому розпорядку, відсутність права на одержання допомоги з соціального страхування, спрямованість договору на отримання одного разового результату, а не на тривалий зв'язок між двома сторонами [113]. Ця проблема обумовлена також формулюванням самої статті у Законі України «Про публічні закупівлі», адже ст. 16 зазначає наявність саме «працівників». Згідно із п. 14.1.195 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України: «працівник - фізична особа, яка безпосередньо власною працею виконує трудову функцію згідно з укладеним з роботодавцем трудовим договором (контрактом) відповідно до закону». Ч 2 ст. 2 Кодексу законів про працю зазначає: «працівники реалізують право на працю шляхом укладення трудового договору про роботу на підприємстві, в установі, організації або з фізичною особою». Це призводить до висновку, що учасник повинен мати лише працівників, які працюють за трудовим договором. Втім, у багатьох сферах відносини зі спеціалістами можуть будуватись саме на цивільно-правових угодах. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» підприємство самостійно обирає форми організації бухгалтерського обліку. Воно може

користуватися послугами як штатного бухгалтера, так і спеціаліста з бухгалтерського обліку - підприємця, який здійснює підприємницьку діяльність без створення юридичної особи. Те, що відносини зі спеціалістами, наприклад ІТ-сфери можуть будуватися на підставі цивільно-правового договору, підтверджує судова практика [114]. Серед таких послуг можуть бути також консультаційні та юридичні [115]. Таким чином, таке формулювання може призводити до певних обмежень та дискримінаційних проявів, коли під час закупівлі необхідно оцінити саме можливість виконання договору про закупівлі.

Наступна стадія закупівель полягає у виборі найкращої тендерної пропозиції відповідно до критеріїв її оцінки. Згідно із Законом України «Про публічні закупівлі» передбачено два критерії оцінки пропозиції: ціна та ціна разом з іншими критеріями оцінки, наприклад, такими як умова оплати, строк виконання, гарантійне обслуговування тощо. У цьому контексті постає питання щодо можливості включення соціального критерію, адже він не у повній мірі піддається прямій економічній оцінці і не передбачають прямих переваг для замовників. У ЄС дане питання залишалось без відповіді тривалий час, поки Суд ЄС у справах *Veentjes* [116] та *Commission v France* [117] чітко зазначив, що замовник має право брати до уваги критерій з урахування загального інтересу під час оцінки тендерної пропозиції, наприклад такі як боротьба з безробіттям або зайнятість осіб, які довгий час знаходяться без роботи, за умови, якщо такий критерій відповідає основоположним принципам права ЄС і за умови, що, такий критерій обов'язково має бути пов'язаним із предметом договору про закупівлю. Наприклад, у Іспанії було прийнято нормативно-правовий акт, яким створено Державний фонд для забезпечення зайнятості та сталого розвитку на місцевому рівні, у якому прямо зазначено про можливість використання соціального критерію у оцінці тендерної пропозиції. У документі вказано, що для отримання коштів з фонду місцеві органи влади беруть до уваги у якості критерію оцінки тендерної пропозиції індикатори, що вказують,

якою мірою така закупівля впливатиме на підвищення рівня зайнятості [102, с. 73].

Крім того, врахування соціальних аспектів під час вибору найкращої тендерної пропозиції може здійснюватися за допомогою додаткового критерію оцінки пропозиції. Саме такий критерій може бути не пов'язаний із предметом договору про закупівлю. Він полягає у тому, що, коли під час оцінки пропозицій, поданих учасниками у випадку рівності двох найкращих пропозицій, тій пропозиції, яка представлена учасником, що може продемонструвати реалізацію соціальної відповідальності у своїй діяльності, буде надана перевага. Умови, за яких буде надано таку перевагу, мають бути чітко визначені у законі. Так, перевага може бути надана учаснику, у якому працює відповідна кількість інвалідів. Наприклад, Законом України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» для підприємств, установ та організацій, у тому числі підприємств громадських організацій людей з інвалідністю, фізичних осіб, які використовують найману працю, з чисельністю працюючих 8 та більше осіб, встановлено норматив робочих місць для людей з інвалідністю становить 4% від чисельності штатних працівників, а якщо працюючих від 8 до 25 осіб – у кількості одного робочого місця. І тендерна пропозиція учасника, у якого кількість працюючих людей з інвалідністю перевищує зазначену квоту, може отримати перевагу. Не лише відповідність і дотримання встановленої законодавством квоти, але саме її перевищення може свідчити про більше прагнення та взаємодію суб'єкта господарювання з людьми з інвалідністю. Однак слід мати на увазі, що використання такого критерію має обмежене застосування, оскільки залежить, в першу чергу, від пропозицій, які мають однакову вагу за результатами оцінки на основі критеріїв або найменшої ціни, або найбільш економічно вигідної пропозиції.

У контексті розгляду реалізації соціальних цілей на стадії оцінки тендерних пропозицій важливо зазначити, що Директиви ЄС у сфері закупівель встановлюють правила, згідно з якими замовники повинні дослідити і мають право відхилити аномальну низьку тендерну пропозицію. Для цього вони

мають отримати пояснення від учасника, тобто таке відхилення не є автоматичним, і таке відхилення є правом замовника. При цьому, ст. 69 Директиви ЄС 2014/24 про публічні закупівлі закріплює саме обов'язок відхилити конкурсну пропозицію, якщо він встановив, що конкурсна пропозиція є аномально низькою через порушення зобов'язань у галузі соціального та трудового права, встановленого законодавством ЄС, національним законодавством, колективними договорами або положеннями міжнародного соціального і трудового права, вказаними у Додатку до Директиви, до яких відносяться деякі конвенції Міжнародної організації праці.

Згідно з «дорожньою картою» реформування системи публічних закупівель адаптація законодавства України до правил ЄС охоплює також умови інтеграції соціальних стандартів та вимог до виконавців контрактів або до продукції, що закуповується для державних потреб, як характеристик та елементів оцінки пропозицій у процедурах закупівлі, що включено до третього етапу реформування системи публічних закупівель протягом 2019 р.

Шляхом інкорпорації соціальних вимог у різні стадії публічних закупівель можна сприяти підвищенню ефективності використання державних коштів та розвитку інновацій. Так, соціально відповідальні закупівлі можуть допомогти забезпечити вихід на ринок нових і доступних товарів та підтримати різні соціальні ініціативи, наприклад, за допомогою закупівлі інформаційних технологій, що доступні для людей з обмеженими можливостями [118, с. 10]. У Швеції у 2007 р. Стокгольмська міська рада призначила підприємство Astando, яке відповідальне за базу даних громадських доріг, розробити цифрову пішохідну мережу для людей з вадами зору та з обмеженими можливостями для пересування через навігацію у телефоні. Спеціальна програма за допомогою супутникової аудіо та візуальної навігації надає можливість людям планувати свій маршрут, отримувати точну навігацію та можливість звернутись за допомогою у разі надзвичайних ситуацій. Тестування даної програми розпочалось у 2011 р., результатом якого стало зменшення витрат на мережу соціальних працівників, постачальників транспортних послуг та

фізіотерапевтів. Сума договору про закупівлю становить 370 тис. євро на рік, і тестування показало, що пряма економічна вигода для міста може досягнути 17 млн євро [119, с. 47].

Таким чином, на підставі вищенаведеного можна зробити наступні висновки:

1. Розгляд публічних закупівель лише у контексті досягнення економії державних коштів вже не відповідає новій парадигмі розвитку суспільства та цінностям сучасного світу, який приєднався до процесу забезпечення сталого розвитку. Критерії оцінки пропозиції на основі найнижчої ціни поступово втрачають свою монополію, а роль соціальної відповідальності у публічних закупівлях зростає, що передбачає можливість використання закупівель для досягнення цілей соціальної політики держави.

2. Основні переваги соціально відповідальних публічних закупівель полягають у тому, що держава бере до уваги соціальну відповідальність у своїх рішеннях, узгоджує державні потреби із пріоритетами та цінностями, які панують у суспільстві. Інкорпорація соціальних вимог у різні стадії публічних закупівель може сприяти соціальній інтеграції в суспільстві, зменшенню рівня безробіття, а також підвищенню ефективності використання державних коштів та розвитку інновацій.

3. В Україні, враховуючи наразі пріоритетну мету закупівель, а саме: економію державних коштів, соціально відповідальні закупівлі поки що не отримали свого розвитку. Втім, враховуючи потенційні переваги соціально відповідальних публічних закупівель, є доцільним, щоб принцип соціальної відповідальності був серед основоположних під час формування політики у сфері публічних закупівель.

4. У межах стадії оцінки тендерних пропозицій важливо забезпечити, щоб замовник без втрати можливості придбання необхідних товарів, робіт та послуг для виконання своїх безпосередніх функцій, посилював би і інші цінності за допомогою своєї закупівельної діяльності. З метою реалізації цілей соціальної політики держави доцільним є запровадити можливість для замовника

застосовувати додатковий критерій оцінки тендерної пропозиції за умови наявності двох найкращих пропозицій, коли перевага буде надаватись тій пропозиції, яка представлена учасником, що може продемонструвати реалізацію соціальної відповідальності у своїй діяльності.

5. Поступова інтеграція соціальних вимог до нормативно-правових актів України про публічні закупівлі обумовлена зобов'язаннями у межах Угоди про асоціацію з ЄС, відповідно до яких Україна має адаптувати своє законодавство до вимог Директив ЄС у сфері публічних закупівель, включаючи положення щодо соціально відповідальних закупівель. Це передбачатиме можливість інтеграції соціальних вимог у різні стадії закупівель, втім із дотриманням правил щодо недискримінації у контексті вимог Угоди про асоціацію з ЄС.

РОЗДІЛ 5

МІЖНАРОДНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

Науковий аналіз засадничих міжнародно-правових положень щодо соціальної справедливості в умовах глобалізаційного шляху розвитку людства

Забезпечення соціальної справедливості у рамках економічного розвитку як окремих країн, так і світу в цілому є засадничим принципом життєдіяльності сучасного цивілізованого людства. Він закріплений в основоположних універсальних міжнародно-правових актах, інтегрований, зокрема, у *acquis* Європейського Союзу і Ради Європи та, відповідно, імplementований у національні право і законодавство їхніх держав-членів.

Україні, для поступального соціально-економічного розвитку й досягнення необхідного прогресу на тлі всеохоплюючого комплексу поточних викликів, міжнародних зобов'язань та обов'язків перед суспільством, варто спиратися на зарубіжні концептуальні розробки щодо співвідношення і взаємозв'язку соціально-правових феноменів «соціальна справедливість – економічна справедливість», «права людини – підприємництво» та досвід правового регулювання втілення принципу соціальної справедливості в економічні відносини.

Відправним орієнтиром для даного дослідження є розуміння принципу справедливості як одного з найцінніших надбань людства, що відповідає сутності, правам і потребам людини, а також як імперативу в низці принципів правової держави, що керується загальновизнаними у світі нормами і стандартами мирного співжиття та розвитку. Відповідно, цей принцип повинен застосовуватися у різних сферах і вимірах людської діяльності – управлінській, законодавчій та правозастосовчій, політичній, соціально-економічній та культурній, міжособистісній, міжінституційній та міждержавній, у рамках

колективу, держави, міжнародного співтовариства тощо, адже він є рівноважливим для всіх мірилом якості суспільних відносин.

Основоположними міжнародно-правовими засадами втілення принципу справедливості на глобальному світовому та європейському рівнях є установчі акти міжнародних універсальних і регіональних організацій та об'єднань, серед яких, зокрема: Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. [120], якому належить безсумнівна першість, Статут Ради Європи 1949 р. [121], Єдиний європейський акт 1986 р. [122] та інші договори про ЄС [123] з Хартією основних прав ЄС 2000 р. [124] включно.

Статут ООН підносить цінність справедливості, констатує рішучість об'єднаних народів «утвердити віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків та жінок і в рівність прав більших і малих націй, та створити умови, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права, і сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі». Парадигма справедливості як органічної засади розвитку відображена у координатах цілей та принципів ООН, що закріплені у Розділі 1 Статуту. Так, у п.1 ст. 1 найпершою ціллю визначається зобов'язання підтримувати міжнародний мир і безпеку, для чого відповідно до принципів справедливості та міжнародного права необхідно запобігати та усувати загрозу миру. Серед принципів ООН поряд із суверенною рівністю всіх членів Організації та їхнім обов'язком сумлінно виконувати узяті за Статутом зобов'язання, проголошується обов'язок усіх членів ООН розв'язувати свої міжнародні суперечки мирними засобами таким чином, щоб не наражати на загрозу міжнародний мир та безпеку і справедливість (п. 3 ст.2).

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. [125], також підкреслює важливість справедливості для миру та спокою у світі заради його майбутнього. Вона виокремлює серед інших принцип міжнародного права, відповідно до якого держави вирішують

свої міжнародні спори мирними способами таким чином, щоб не наражати на небезпеку міжнародний мир, безпеку та справедливість. Тож, міжнародне співтовариство позиціонує справедливість як загально визнане благо, що є беззаперечним та підлягає охороні. Відповідно, принцип справедливості як основоположний увійшов у Загальну декларацію прав людини 1948 р. [67], наступні пакти і договори ООН. Зокрема, Преамбула Загальної декларації зазначає, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, та їхніх рівних і невід'ємних прав є основою свободи, справедливості та загального миру.

Вивчаючи право ООН – міжнародне універсальне право, з точки зору закріплення ним принципу соціальної справедливості, слід зазначити, що Загальна декларація прав людини доповнюється Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. [68] і цілим рядом договорів, що впливають із цих засадничих актів. Парадигма соціальної справедливості інтегрально пов'язана з правами людини, без дотримання яких справедливість неможлива *a priori*.

Стаття 7 зазначеного Пакту встановлює, що його держави-учасниці визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи: а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; задовільне існування для трудящих та їхніх сімей; б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; с) однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; д) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні. Вочевидь, принцип соціальної справедливості розкривається в цьому документі через відповідним чином збалансовані відносини найманого працівника та роботодавця. Деталізацію наведених положень забезпечено

конвенціями та рекомендаціями Міжнародної організації праці, що є агенцією ООН, а також резолюціями та рішеннями Економічної і соціальної ради ООН, яка займає центральне місце в діяльності системи ООН щодо просування всіх трьох аспектів сталого розвитку – економічного, соціального та екологічного.

Найвизначнішим на даний час надбанням ООН у важливому для цього дослідження контексті є заключний документ саміту ООН 2015 р. «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року», затверджений Резолюцією Генеральної асамблеї ООН № 70/1 від 25.09.2015 р. [126]. Він окреслив стандарти якості життя глобалізованого людства та встановив цілі, яких держави світу мають досягти задля впровадження цих стандартів. Не зупиняючись на більш глибокому аналізі цього документу, зазначимо, що серед Цілей сталого розвитку варто виокремити цілі 8 та 10, спрямовані на соціально-економічну рівновагу у суспільствах. Ціль 8 «Гідна праця та економічне зростання» передбачає сприяння всезагальному та сталому економічному розвитку, зайнятості населення та запровадженню гідних умов праці для усіх верств населення. Ціль 10 «Зменшення нерівності всередині країн та між країнами» встановлює як необхідність досягти та підтримувати зростання доходів найменш забезпечених верств населення, забезпечувати гендерну рівність, так і сприяння наданню офіційної допомоги та інвестуванню у країни, які найбільше цього потребують.

З метою втілення та захисту принципу справедливості на міжнародному універсальному рівні глобалізованих суспільних відносин у структурі ООН функціонує Міжнародний суд (*The International Court of Justice*), до юрисдикції якого відносяться усі питання, що передбачені Статутом ООН і чинними договорами та передаються йому державами. При цьому при розгляді суперечок відповідно до ст. 38 свого Статуту [127] Суд застосовує, крім конвенцій і міжнародних звичаїв, загальні принципи права, визнані цивілізованими націями. А відповідно до п. 2 цієї статті у разі згоди сторін суперечки, Суд може вирішувати справу на основі принципу *ex aequo et bono*,

тобто по справедливості, не обмежуючи себе діючими нормами міжнародного права.

Статут *Ради Європи*, яка створена у відповідності із положеннями ст. 53 Розділу VIII Статуту ООН з метою досягнення більшого єднання між країнами європейського регіону для сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу, також визначає, що засади справедливості та міжнародного співробітництва є вирішальними для зміцнення миру, який є життєво важливим для збереження людського суспільства та цивілізації. Духом справедливості просякнута Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [128] (далі – Конвенція), що є фундаментальним надбанням європейського права. Її Преамбула трактує основоположні свободи як такі, що «становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі». Серед конвенційних прав, що стосуються соціально-економічної діяльності людини, вирізняються її права не бути підневоленою до примусової чи обов'язкової праці, не перебувати у рабстві або в підневільному стані (ст. 4), на недискримінаційне ставлення (ст. 14), на свободу мирних зборів і асоціацій, що включає право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів (ст. 11), на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), на справедливий суд (ст. 6).

Для забезпечення виконання державами-сторонами Конвенції зобов'язань гарантувати права і свободи кожній людині, яка знаходиться під їхньою юрисдикцією, створений Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) як наднаціональний, міжнародний судовий орган. ЄСПЛ приймає до розгляду індивідуальні та колективні звернення й домагається встановлення справедливості, ухвалюючи рішення, що зобов'язують держави поновити в правах скривджених заявників або сплатити справедливу компенсацію за неправомірно нанесену шкоду. Практика ЄСПЛ є прецедентною та має застосовуватися в усіх державах-сторонах Конвенції. У цьому контексті певне доктринальне та навіть суто практичне значення має, наприклад, «Довідник ЄСПЛ із застосування статті 4 Конвенції - Заборона рабства і примусової

праці» [129]. Крім того, варто зазначити, що через опосередковане закріплення соціально-економічних прав людини у п. 1 ст. 6 шляхом застосування і розширеного тлумачення поняття «прав та обов'язків цивільного характеру» ЄСПЛ спромагається захистити багато соціальних прав людини і створює відповідну прецедентну практику.

Другим найважливішим актом Ради Європи та інструментом встановлення і забезпечення соціальної справедливості є Європейська соціальна хартія (далі – ЄСХ) 1961 р., що у 1996 р. була переглянута з урахуванням еволюції соціальних прав і реалій 21-го століття [130]. Обидва ці договори – ЄСХ та ЄСХ (переглянута), відображають прагнення держав Європи встановити соціальну справедливість стосовно кожної особи у системі суспільних відносин, у т.ч. у сфері зайнятості, й передбачають, що здійснення соціальних прав повинно бути забезпечене без будь-якої дискримінації. Обидва договори «регіоналізують» і конкретизують на європейському тлі універсальну міжнародно-правову доктрину щодо соціальної справедливості та відповідний стандарт. ЄСХ (переглянута) гарантує основні соціальні та економічні права людини у всій їх повноті у тих державах, які набули статусу її сторони.

Так, Хартія встановлює, що держави-сторони повинні визнати метою своєї політики досягнення умов, за яких можлива ефективна реалізація ряду прав і принципів. Їх безумовна більшість пов'язана із економічною діяльністю, а саме: 1) можливість кожного заробляти на життя професією, яку він вільно обирає; 2) право усіх працівників на справедливі, безпечні та здорові умови праці; на справедливу винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей; на рівні можливості та рівне ставлення до них у вирішенні питань щодо працевлаштування та професії без дискримінації за ознакою статі; на отримання інформації і консультацій на підприємстві; на участь у визначенні і поліпшенні умов праці та виробничого середовища на підприємстві; на захист у випадках звільнення; на інформацію та консультації під час колективного звільнення; на захист своїх вимог у разі банкрутства їхнього роботодавця; на гідне ставлення до них на роботі; 3) право працівників і роботодавців на

свободу об'єднання у національні або міжнародні організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів, а також на укладання колективних договорів; 4) право дітей і підлітків на особливий захист від фізичних і моральних ризиків, на які вони наражаються у ході виконуваної ними роботи; 5) право працюючих жінок у разі материнства на особливий захист; 6) право кожного на належні умови для професійної орієнтації та професійної підготовки; 7) право працівників та осіб на їх утриманні на соціальне забезпечення; 8) право громадян будь-якої зі Сторін займатися будь-якою прибутковою діяльністю на території держави будь-якої іншої Сторони на засадах рівності з громадянами останньої з урахуванням обмежень, які ґрунтуються на безперечних економічних або соціальних причинах; 9) право трудящих-мігрантів, які є громадянами будь-якої Сторони, і членів їх сімей на захист і допомогу на території держави будь-якої іншої Сторони; 10) право осіб із сімейними обов'язками, які працюють або бажають працювати, робити це без дискримінації та, наскільки це можливо, таким чином, щоб їхні службові обов'язки не суперечили сімейним; 11) право представників працівників на підприємствах на захист від дій, що завдають їм шкоди, і належні умови для виконання ними своїх обов'язків; 12) право кожної особи похилого віку на соціальний захист; 13) право сім'ї як головного осередку суспільства на належний соціальний, правовий та економічний захист для забезпечення її всебічного розвитку, ін.

Не відступаючи від положень ЄСХ 1961 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., так само окремими статтями унормовує права на справедливі умови праці та справедливу винагороду за працю тощо. Водночас, на відміну від Пакту, Європейські соціальні хартії запровадили механізм захисту соціальної справедливості через право на подання колективних скарг до Європейського комітету із соціальних прав (спеціального органу, створеного згідно з Хартіями), а також вимогу щодо регулярного (щорічного) звітування урядів держав-сторін Хартій стосовно дотримання зобов'язань, які вони взяли на себе внаслідок їх ратифікації.

Відповідно, у рамках своєї компетенції Європейський комітет із соціальних прав створив власне специфічне правове поле, яке можна назвати «прецедентним правом соціальної справедливості», котре сам Комітет вважає похідним від усіх джерел, на які він спирається, визначаючи своє тлумачення положень Хартії. Воно складається з висновків, що готується у рамках процедури надання щорічних національних доповідей; тлумачень, що супроводжують висновки; рішень щодо колективних скарг: рішень про прийнятність скарг до розгляду та рішень по суті скарг [131]. Правовий статус зазначених рішень і висновків Європейського комітету з соціальних прав базується на їхньому безпосередньому зв'язку із юридично обов'язковими правовими положеннями ЄСХ та інших джерел, та факті їх ухвалення контрольним органом, що запроваджений міжнародним договором. Вони встановлюють правові норми і можуть стати основою для позитивних змін у забезпеченні соціальної справедливості на національному рівні за допомогою законодавства та прецедентної практики. З огляду на значущість актів Європейського комітету з соціальних прав, вони інтегровані у базу даних Ради Європи HUDOC й є доступними для он-лайн використання. Певні матеріали зібрані у Дайджесті прецедентного права Європейського комітету з соціальних прав [132].

Без перебільшення визнано, що жоден інший юридичний акт загальноєвропейського рівня не може забезпечити такий широкий і повний захист соціальних прав і соціальної справедливості, як ЄСХ. Тому вона розглядається в якості Соціальної Конституції Європи та є важливим компонентом архітектури прав людини на континенті.

Статут ООН та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейські соціальні хартії є також і джерелами права Європейського Союзу. Він заснований на неподільних і загальних цінностях – гідність людини, її права і свободи, рівність й солідарність, що єднає Європу та заморські країни, та, бажаючи забезпечити їхнє процвітання й розвиток їхнього добробуту,

спирається на принципи демократії та правової держави, що закріплені у Статуті ООН [133].

Про це, зокрема, свідчить ст. 45 Глави I Договору про функціонування Європейського Союзу [134], яка гарантує у контексті свободи руху осіб скасування будь-якої дискримінації на підставі державної належності працівників держав-членів у питаннях зайнятості, оплати праці та інших умов праці й працевлаштування. При цьому Договір містить й окремий Розділ X «Соціальна політика», що у ст. 151 посилається на ЄСХ 1961 р. та Хартію Співтовариства про основоположні права працівників 1989 р. Стаття підкреслює, що ЄС слідує цілям, окресленим цими актами, а саме: сприяння зайнятості, поліпшення умов життя та праці для створення можливості їх гармонізації, водночас підтримуючи процес вдосконалення; належний соціальний захист; діалог між керівництвом та найманими працівниками та розвиток людських ресурсів заради досягнення тривалого високого рівня зайнятості та боротьби проти виключення. Стаття 153 цього ж Розділу закріплює позицію ЄС щодо підтримки і доповнення діяльності його держав-членів у таких сферах, як: покращення робочого середовища з метою захисту здоров'я та безпеки працівників; умови праці; соціальне забезпечення та соціальний захист працівників; захист працівників після закінчення трудового договору; інформування та консультація працівників; представництво та колективний захист інтересів працівників та працедавців, включаючи право працівників брати участь у спільному управлінні; умови працевлаштування громадян третіх країн, які на законних підставах проживають на території Союзу; інтеграція осіб, виключених із ринку праці; рівність жінок та чоловіків щодо їхніх можливостей на ринку праці та ставлення на роботі; боротьба проти соціального виключення; модернізація систем соціального захисту. Стаття 157, своєю чергою, встановлює обов'язок кожної держави-члена забезпечити застосування принципу рівної оплати працівникам чоловічої та жіночої статі за однакову роботу або роботу, що має однакову вартість.

Стаття 6 Договору про Європейський Союз [135], яка констатує, що основні права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, входять у матерію права Союзу в якості загальних принципів, адже впливають із загальних для держав-членів ЄС конституційних традицій.

Хартія основних прав Європейського Союзу стверджує, що ЄС ставить людину у основу своєї діяльності, створюючи простір свободи, безпеки та справедливості [124] та закріплює певні політичні, соціальні та економічні права громадян Європейського Союзу. Статті 27 – 38 Розділу IV «Солідарність» встановлюють певні трудові права та відображають положення ЄСХ, яка стала частиною права ЄС: право працівників підприємства на інформацію та консультації; право на колективні переговори та колективні дії, у тому числі право на страйк; право на безкоштовну допомогу у працевлаштуванні; право на справедливі та рівні умови праці тощо. Також закріплюються права на соціальне забезпечення, охорону здоров'я та інші соціальні права і гарантії, передбачається заборона дитячої праці тощо.

Пріоритетність соціальної справедливості на тлі цілей невинного економічного розвитку зафіксовано як в установчих договорах ЄС, так і положеннях первинного та вторинного законодавства ЄС, що корелюються з 98-ма параграфами ЄСХ (переглянутої), хоча і з деякими відмінностями за формою і змістом. Так само і програмні документи ЄС на кшталт Пакту стабільності й економічного зростання 1997 р. [136], Стратегії «Європа 2020» для розумного, сталого та інклюзивного розвитку 2010 р. [137] та ін. окреслюють орієнтири для створення соціально справедливого середовища для життєдіяльності європейців. Серед іншого, вони передбачають такі цілі, як: стабільне економічне зростання та створення економічних умов, які гарантують зайнятість населення і скорочення безробіття; збереження відносно високих стандартів рівня життя та соціальних гарантій для населення; підпорядкування розвитку економіки інтересам людини і забезпечення повного розквіту особистості на основі науково-технічних можливостей суспільства, поставивши

їх на службу людині. Це параметри дискурсу та діяльності ЄС зі створення «соціальної Європи» в рамках загальних дебатів про «Європу майбутнього», яка інвестує у людський розвиток.

Узагальнюючи аналіз засадничих міжнародно-правових положень щодо соціальної справедливості, вочевидь варто вкотре наголосити, що вони безпосередньо пов'язані з правами людини декількох поколінь. Адже вони самі й є маніфестацією справедливості та є так званим «політичним есперанто» – мовою, яка нині зрозуміла всім суб'єктам цивілізованого світу, незалежно від того, яким видам суспільно значущої діяльності вони надають перевагу – економічній (виробництву матеріальних благ), духовно-культурній, управлінській або соціальній, що спрямована на надання послуг. У засадничих міжнародно-правових актах, які головне мають на меті розвиток і збереження мирного життя людства в умовах, що динамічно змінюються, не йдеться про суто економічну справедливість, адже остання є складовою соціальної справедливості.

Не секрет, що динаміка нинішнього часу здебільшого обумовлена глобалізацією, яку експерти ООН порівнюють із потягом, на який всі намагаються встигнути, але хочуть бути впевненими, що він рухається з достатньою для виживання швидкістю [138]. Тож, голос міжнародних організацій нині на боці перетворення глобалізації у позитивну справедливу силу, спрямовану на задоволення потреб людей та покращення їхнього життя шляхом забезпечення реалізації права на працю, освіту, охорону здоров'я, демократичну участь в управлінні, матеріальне благополуччя та ін. Справедлива глобалізація називається ключем до підвищення якості та стабільності життя людства у 21-му столітті.

Науково-правовий аналіз концептів щодо взаємозв'язку «соціальна справедливість – економічна справедливість», «права людини – підприємництво», відображених у сучасних науково-прикладних дослідженнях, актах універсального і регіонального міжнародного права

Як доводять наукові дослідження у галузях філософії, соціології, політичної економії і права та щоденна практика життєдіяльності суспільства, вже протягом тривалого часу точиться дискусія з питань кореляції концептів «соціальної справедливості» та «економічної справедливості». Одностайно одне – між ними існує потужний і міцний зв'язок, адже економіка відноситься до суспільних наук і зосереджена на виробництві, використанні, розподілі, обміні та споживанні товарів і послуг.

Виникнення концепції «соціальної справедливості» обумовлено боротьбою, що була спричинена промисловою революцією та появою соціалістичних (і пізніше, в деяких частинах світу, соціал-демократичних і християнсько-демократичних) поглядів на організацію суспільства. Не заглиблюючись в екскурс щодо генези трактувань поняття «соціальної справедливості», зазначимо, що нам імпонує сучасне ємне, лаконічне і доволі поширене визначення, що міститься у Оксфордському словнику: «Соціальна справедливість – це справедливість з точки зору розподілу багатства, можливостей та привілеїв у суспільстві» [139]. Це визначення є результатом трансформації суто утилітарного погляду на справедливість у егалітарний, що детермінує гарантовану рівність у отриманні основних товарів, засобів, ресурсів або можливостей.

Відомо, що ООН піднесла цінність соціальної справедливості до провідного пріоритету існування людства. Згідно із трактуванням ООН «соціальна справедливість» є типом справедливості, за умов якої людина може жити гідно і досягати накопичення та реалізації власного потенціалу у процесі продуктивної праці. У період розвитку глобалізації, що надала імпульсу глибоким перетворенням і збільшила взаємозалежність у економічних відносинах (у сфері торгівлі, інвестицій, фінансів, організації та управління виробництвом у глобальних масштабах), а також і розширенню соціальних та політичних взаємозв'язків між організаціями і приватними особами у всьому світі, набуло поширення явище економічної нерівності та порушення прав працівників. Це викликало стурбованість ООН і обумовило те, що на її порядок

денний було поставлене питання про «справедливу глобалізацію». Для опрацювання проблем, різноманітних підходів і поглядів у цій площині та вироблення взаємоприйняттого підходу стосовно того, яким чином сучасне людство може скористатися міццю глобальної ринкової економіки, за ініціативою Міжнародної організації праці (спеціалізованої агенції ООН) була створена Світова комісія з питань соціального виміру глобалізації, яка у 2004 р. оприлюднила доповідь «Справедлива глобалізація: створення можливостей для всіх» [140].

Цей документ наголосив на життєвій важливості соціального виміру глобалізації, заснованої на загальноприйнятих цінностях і повазі до прав людини та індивідуальної гідності. Підкреслюється, що процес глобалізації повинен бути справедливим, всеохоплюючим, демократично керованим і забезпечувати можливості та відчутні переваги для всіх країн і людей. При цьому узгоджені позиції, викладені у Доповіді, консолідовані навколо низки основоположних конструктивів, а саме:

- *Концентрація уваги на людях.* Наріжний камінь справедливої глобалізації полягає у задоволенні вимог усіх людей щодо поваги їхніх прав, культурної ідентичності та автономії; гідної роботи; розширення можливостей місцевих громад, в яких вони живуть. Гендерна рівність має важливе значення.

- *Розбудова демократичної та ефективної держави.* Держава повинна бути здатною управляти її інтеграцією у світову економіку і забезпечувати соціальні та економічні можливості й безпеку населення.

- *Сталий розвиток.* Прагнення до справедливої глобалізації має спиратися на взаємозалежні та взаємопов'язані основи економічного і соціального розвитку та охорони навколишнього середовища на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях.

- *Створення продуктивних і справедливих ринків.* Для цього потрібні надійні та ефективні інститути, які створюють можливості для розвитку та сприяють підприємництву в добре функціонуючій ринковій економіці.

- *Справедливі правила.* Правила світової економіки повинні пропонувати справедливі можливості та доступ для всіх країн, а також визнати різноманітність національних можливостей та потреб у сфері розвитку.

- *Глобалізація, побудована на солідарності.* Усі учасники процесу глобалізації мають нести свою частину відповідальності в справі надання допомоги країнам і людям, які «виключені» із глобалізації або позбавлені можливості брати участь у ній. Глобалізація повинна допомагати долати нерівність як всередині, так і між країнами та сприяти ліквідації бідності.

- *Більша відповідальність перед людьми.* Усі державні та приватні актори всіх рівнів, які здатні впливати на результати глобалізації, повинні бути демократично відповідальними за їхню політику і за дії, які вони вживають. Вони повинні виконувати свої зобов'язання та використовувати свою владу з повагою до інших.

- *Більш глибокі партнерські відносини.* До реалізації глобальних соціальних та економічних цілей залучено широке коло учасників – міжнародні організації, уряди та парламенти, бізнес структури, працівники, громадянське суспільство та ін. Діалог та партнерство між ними є важливим демократичним інструментом для створення кращого світу.

- *Ефективна Організація Об'єднаних Націй.* Більш міцна та ефективна багатостороння система є ключовим інструментом створення демократичної, законної та узгодженої основи глобалізації.

Відповідно, рішення Всесвітнього саміту ООН 2005 року встановлює, що ключовим завданням національної та міжнародної політики є справедлива глобалізація і повна та продуктивна зайнятість, забезпечення усіх гідною роботою. Тому в 2008 році Міжнародна організація праці ухвалила Декларацію про соціальну справедливість у цілях справедливої глобалізації [141]. Декларація, крім іншого, зосереджує увагу на зобов'язанні держав забезпечувати формування стабільного інституційного та економічного середовища і життєздатність державних та приватних підприємств, що сприятиме зростанню і розширенню зайнятості, яка створюватиме основу для

набуття, зміцнення та реалізації людьми їхніх потенційних можливостей і навичок для продуктивної роботи.

Визнанням пріоритетної цінності соціальної справедливості у житті людства стало запровадження у 2007 році згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї 62/10 [65] традиції відзначення Всесвітнього дня соціальної справедливості. За словами 8-го Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, озвученими ним під час відзначення у 2013 р. Всесвітнього дня соціальної справедливості, «досвід демонструє, що економічного зростання самого по собі недостатньо. Ми повинні робити більше для розширення можливості людей через їхню гідну працю, підтримувати людей через соціальний захист та гарантувати, що голоси бідних і маргіналізованих були почутими. Оскільки ми продовжуватимемо докладати зусиль для досягнення Цілей розвитку тисячоліття та формування порядку денного на період після 2015 року, давайте зробимо соціальну справедливість центральною метою забезпечення справедливого та сталого зростання для всіх» [142].

Віхою у розбудові «соціальної Європи», більш пристосованої до задоволення повсякденних потреб людей і здатної забезпечувати стабільне економічне зростання спільними зусиллями європейців, є подія, що відбулася у листопаді 2017 р. – Єврокомісія, Європарламент та Рада ЄС спільно проголосили рішення про заснування Європейського стовпа соціальних прав. Отже, цінності економічного зростання, задля яких утворювався ЄС та на його території запроваджено свободу руху капіталу, товарів, послуг і людських ресурсів, визнані такими, що головне пов'язані із цінностями соціального гатунку.

Європейський стовп соціальних прав спрямований на значне покращання соціального становища європейців, базується на 20-ти принципах і категоризований у 3-х основних вимірах: 1) рівні можливості та доступ до ринку праці; 2) справедливі умови праці; 3) соціальний захист та інклюзивність. Його 20 принципів віддзеркалюють права та принципи Європейських соціальних хартій. Так, за першою категорією Європейського соціального стовпа

закріплені право на освіту і підготовку протягом всього циклу життя, гендерну рівність, рівні можливості без дискримінації, активну підтримку у працевлаштуванні. За другою – право на безпечне та адаптивне працевлаштування; гідну заробітну плату; інформацію про умови праці та захист у випадку звільнення; соціальний діалог та залучення працівників до прийняття рішень; розумний баланс між сімейними та робочими обов'язками; здорове, безпечне та гарно пристосоване робоче місце і захист персональних даних. За третьою категорією – турбота про дітей та їх підтримка; адекватний соціальний захист; відповідна фінансова та підтримка під час безробіття; адекватний мінімальних дохід для забезпечення гідного рівня життя на всіх його етапах; пенсійні виплати та виплати за віком; вчасний доступ до якісної системи охорони здоров'я; достатні для гідного життя виплати людям з інвалідністю та інклюзивність послуг, що сприяють їх участі у праці та житті суспільства, тощо.

Варто наголосити, що впровадження Європейського стовпа соціальних прав супроводжувалося комплектом пропозицій законодавчого і незакондавчого характеру. Серед них, зокрема, пропозиції стосовно допомоги працюючим батькам і опікунам у веденні їх сімейного життя, що поєднане із професійною кар'єрою; оновлення законодавства ЄС в галузі охорони здоров'я та безпеки; стосовно більш передбачуваних та прозорих умов праці, а також рекомендації щодо доступу до соціального захисту для працівників та самозайнятих осіб. Вони доповнили попередні ініціативи у соціальній сфері, такі як збільшення молодіжного гарантування, забезпечення рівної оплати за рівну роботу для відряджених працівників і забезпечення кращого доступу до основної продукції та послуг для людей із обмеженими можливостями.

Цікаво зазначити, що за рік, що промайнув із часу проголошення Європейського стовпа соціальних прав, було розроблено та ухвалено ряд ініціатив. Зокрема, у березні 2018 р. Єврокомісія прийняла «Пакет соціальної справедливості». Він складається з проекту директиви щодо створення Європейського органу з питань праці (European Labour Authority (ELA)) [143],

проекту рекомендації Ради ЄС щодо покращення доступу до соціального захисту працівників і самозайнятих осіб, а також пропозиції стосовно проекту регламенту про номер Європейського соціального страхування (European Social Security Number (ESSN)).

Проект директиви щодо створення Європейського органу з питань праці нині знаходиться на розгляді Європейського парламенту та Ради ЄС, при цьому Рада з питань зайнятості, соціальної політики, охорони здоров'я та споживчих питань у грудні 2018 р. прийняла схвальне рішення щодо нього. Європейський орган із питань праці стане новим децентралізованим агентством ЄС і після завершення законодавчого процесу ЄС має розпочати роботу в 2019 році. Метою його діяльності є сприяння виконанню правових вимог ЄС щодо мобільності робочої сили у справедливий, простий та ефективний спосіб, що покращуватиме ефективність економічного потенціалу ЄС.

Тож ЄС, слідуючи політико-правовим рішенням універсального правопорядку та цілям власного розвитку у глобалізаційній системі координат, впроваджує заходи із забезпечення формування стабільного інституційного та економічного середовища для продуктивної праці європейців та їхнього добробуту, що сприятиме справедливій євроінтеграції та глобалізації.

Що ж стосується поняття «економічної справедливості», воно часто згадується в науковій і науково-популярній літературі, є предметом науково-експертного дискурсу та яскраво експлуатується у публічних суспільно-політичних дискусіях. Зустрічається й сприйняття «економічної справедливості» як оксюморона, тобто поняття, що містить ідеї, які самі собі суперечать. Але, слід зауважити, що поняття «економічної справедливості» рідко характеризується детальним чином як суспільна мета, якої ми повинні прагнути досягти. Визначення або пояснення «економічної справедливості» часто є або неточними або абстрактно-теоретичними, виходять із зворотної логіки, окреслюючи що є «економічно несправедливим» тощо. Однак, важливим є визнання, що концепт «економічної справедливості» є компонентом «соціальної справедливості».

Популярний нині Інтернет-ресурс «Investopedia» вслід за поширеним у різних джерелах тлумаченням пропонує розуміння «економічної справедливості» як сукупності моральних принципів, на яких будуються економічні інститути, кінцевою метою котрих є створення можливостей для кожної людини створювати достатню матеріальну основу для її гідного, продуктивного та творчого життя [144]. Таким чином, аргументація у трактуванні економічної справедливості зосереджується на необхідності забезпечення кожному доступу до матеріальних ресурсів, що створюють можливості для життя позбавленого суворих обмежень і тиску економічних проблем.

В якості ілюстрації такого тлумачення наводиться приклад прогресивного оподаткування як одного з економічних інститутів, здатних сприяти економічній справедливості. Зазначається, що за цією системою оподаткування відсоток податків зростає в залежності від зростання суми базового доходу. Тож, застосування прогресивного оподаткування має на меті виправлення нерівності доходів і направлення отриманих коштів на соціальні послуги, громадську інфраструктуру та освіту.

На думку зарубіжних експертів, поняття «економічної справедливості» перетинається з ідеєю загального економічного процвітання. За загальним переконанням, створення більших можливостей для всіх членів суспільства отримувати достатню для їхнього життя заробітну плату сприятиме стійкому економічному зростанню. Прагматичну логіку цього переконання неважко пояснити, адже за умов спроможності більшості населення матеріально забезпечувати себе і мати стабільний дискреційний дохід, це населення, швидше за все, витратить свої заробітки на купівлю товарів і послуг, що в свою чергу стимулює попит і виробництво в економіці.

Дослідники зазначають, що заходи, спрямовані на досягнення економічної справедливості, можуть включати, наприклад, усунення різючих розривів у рівнях заробітної плати та різних недоліків у підходах до винагороди за працю. Останнє може стосуватися випадків, коли кваліфіковані фахівці виконують

роботу, що не вимагає від них використання наявних у них знань і навичок, а відповідно вони отримують менший дохід, ніж за умов повного використання їхнього потенціалу. Така втрата можливої заробітної плати обумовлює неефективність в економіці, оскільки ці працівники не матимуть достатнього доходу, щоб максимально повноцінно брати участь у економіці. Коли велика частина населення не купує товари та не сплачує за послуги, на які вона могла б витратити свої прибутки, динаміка економіки уповільнюється.

Цей приклад, на нашу думку, виразно окреслює взаємозв'язок між «соціальною справедливістю» та «економічною ефективністю». Адже, як відомо, «економічна ефективність» означає такий економічний стан, коли кожен ресурс оптимально використовується, щоб найкращим чином служити кожній фізичній або юридичній особі при мінімізації невиправданих витрат.

Вважаємо доречним наголосити, що за міжнародним визнанням, фактор дотримання гендерної рівності в економічних відносинах також є складовою забезпечення «економічної справедливості». Орієнтиром у цій площині є, наприклад, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [145], яка у ст. 3 встановлює обов'язок держав-сторін вживати в усіх галузях, в соціальній і економічній включно, всіх відповідних заходів щодо забезпечення всебічного розвитку та прогресу жінок, щоб гарантувати їм здійснення і користування правами людини та основними свободами на основі рівності з чоловіками. Стаття 11 Конвенції зобов'язує держави-сторони застосовувати усі відповідні заходи для недискримінаційного ставлення до жінок у галузі зайнятості. Вона закріплює право жінок на працю як невід'ємне право всіх людей; на однакові можливості при найманні на роботу, в т.ч. застосування однакових критеріїв вибору при найманні; на вільний вибір професії чи роду роботи, на просування по службі та гарантію зайнятості, а також на користування всіма пільгами і умовами роботи, на одержання професійної підготовки та перепідготовки, включаючи учнівство та перепідготовку; на рівну винагороду, включаючи одержання пільг, на рівні умови щодо рівноцінної праці, а також на рівний підхід до оцінки якості роботи; на

соціальне забезпечення, зокрема при виході на пенсію, безробітті, хворобі, інвалідності, по старості та в інших випадках втрати працездатності, а також право на оплачувану відпустку; на охорону здоров'я та безпечні умови праці, включаючи захист репродуктивної функції.

Нещодавні заключні зауваження Комітету ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [146] спрямовані, крім іншого, й на необхідність створення сприятливих умов для отримання жінками економічної незалежності. Зокрема, очікується, що в Україні буде здійснено моніторинг виконання законодавства про працю в частині забезпечення прав жінок та гендерної рівності, моніторинг розриву в оплаті праці, враховуючи стать і вид економічної діяльності, а також здійснення обов'язкового контролю за дотриманням екологічних стандартів охорони праці. Підкреслюється важливість посилювати взаємодію з роботодавцями, зокрема, шляхом розроблення рекомендованих методичних матеріалів про заборону дискримінації жінок у сфері зайнятості (зокрема жінок з інвалідністю); проведення інформаційних заходів із питань подолання гендерних стереотипів під час профорієнтації та обрання гендерно – «нетипових» професій; запровадження механізму інформованої згоди між роботодавцем і найманим працівником щодо безпеки для здоров'я певних видів праці, ін.

Крім того, згідно з положеннями міжнародного права у справі встановлення соціальної та економічної справедливості не можливо залишати осторонь і питання застосування «позитивної дискримінації» як тимчасового спеціального заходу стосовно окремих категорій населення, що знаходяться у вразливому становищі та піддаються ризику крайньої бідності, зокрема, у зв'язку з недостатнім рівнем освіти, професійної підготовки або особливим укладом життя. Контекст соціальної та економічної справедливості передбачає надання таким особам підвищених можливостей отримати необхідний рівень знань, пройти додаткову професійну підготовку або перепідготовку. Економічна справедливість для осіб, які, можливо, від народження опинилися у

більш не вигідному становищі, означає зменшення перешкод у їхньому доступі до економічної діяльності, що забезпечить їм шанс і можливість на соціально-економічний успіх. Наприклад, зазначені вище рекомендації Комітету ООН із ліквідації дискримінації щодо жінок Україні включають положення про проведення ознайомчих заходів для роботодавців із метою подолання негативних стереотипів щодо працівниць – жінок із вразливих груп, жінок, які належать до ромських національних меншин.

«Економічна справедливість» полягає і в тому, що підприємства/бізнес-структури повинні докладати зусиль, аби у ході діяльності не справляли негативних впливів і не створювали шкідливих наслідків населенню та навколишньому середовищу. Вони мають працювати таким чином, щоб мінімізувати забруднення і ризик для здоров'я людей, а також не обмежувати доступ до водних ресурсів, продуктів харчування та безпечного і здорового навколишнього середовища як людям, які мешкають нині, так і майбутнім поколінням. У випадку, коли підприємство несправедливо отримало вигоду, при цьому спричиняючи страждання або експлуатуючи працівників, воно має відшкодувати шкоду та нести відповідальність за законом у залежності від тяжкості правопорушень.

Саме ця сутність економічної справедливості покладена в основу Керівних принципів ООН із питань бізнесу та прав людини [147] (далі – Керівні принципи), прийняті резолюцією 17/4 Ради ООН з прав людини у 2011 році, а також Рекомендації CM/Rec(2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про права людини та бізнес 2016 р. [148]. Обидва зазначені міжнародні документи відображають парадигму «права людини – підприємництво», яка нині превалує в загальносвітовому та європейському політико-правовому просторі.

Керівні принципи та Рекомендація КМРС окреслюють трикутник постулатів Рамкової програми ООН «Захист, повага та засоби правового захисту» для бізнесу і прав людини [149], прийнятої у 2008 році: 1) обов'язок держави захищати права людини, 2) корпоративна відповідальність щодо

дотримання прав людини, 3) доступ до засобів правового захисту. Кожен із них визначає конкретні кроки, які можуть бути застосовані урядами та бізнес-структурами у процесі реалізації їхніх обов'язків та відповідальності запобігати порушенням прав людини в діяльності бізнес-структур і надавати засоби захисту у випадку таких порушень.

Тож, відповідно до міжнародного права та згаданих міжнародних актів держави зобов'язані захищати кожного, хто знаходиться на їхній території та/або під їхньою юрисдикцією, від порушень прав людини, що можуть бути вчинені бізнес-структурами. Цей обов'язок, у першу чергу, означає, що держави повинні мати ефективне законодавство та інструменти регуляторного впливу, спрямованими на запобігання порушенням прав людини у сфері бізнесу, здійснювати державне керівництво щодо забезпечення поваги до прав людини під час його ведення, забезпечити системність розгляду та реагування на порушення прав людини та безперешкодний доступ до ефективних засобів захисту прав для тих, чий права порушені. Держави повинні забезпечити узгодженість між політиками державних установ та їхніми функціями, а також забезпечити, аби їхня участь у багатосторонніх інституціях узгоджувалася з їхніми зобов'язаннями в галузі прав людини. Крім того, держави мають досягати ефективної взаємодії з бізнесом у всіх напрямках роботи, зокрема шляхом: а) забезпечення належних повноважень держави під час укладення економічних договорів, у т.ч. зовнішньоекономічних; б) заохочення поваги до прав людини, коли держава є власником бізнесу та взаємодіє із ним як інвестор, закупівельник або партнер у рамках публічно-приватного партнерства; в) зміцнювати корпоративну культуру поваги до прав людини в країні і за кордоном, у т.ч. національними або приватними бізнес-структурами українського походження, які там працюють.

Надзвичайно важливо, що дія Керівних принципів поширюється й на економічну діяльність, яка ведеться на територіях, що зачеплені конфліктами. Адже найгірші порушення прав людини за участю бізнес-структур здійснюються у період конфлікту, коли ведеться боротьба за контроль над

територією, ресурсами, людьми або над системою управління і коли неможливо очікувати, щоб режим прав людини функціонував належним чином. У таких ситуаціях держави та бізнес, особливо транснаціональний, мають співпрацювати. Зокрема, зазначається, що держави повинні забезпечувати керівництво, надавати допомогу та впроваджувати правоохоронні механізми для того, щоб бізнес-структури не були причетними до таких порушень на постраждалих від конфлікту територіях.

Керівні принципи та Рекомендація КМРЄ також виразно акцентують на відповідальності бізнес-структур щодо дотримання всіх міжнародно визнаних прав людини у їхній діяльності, незалежно від місця або галузі її ведення, їхнього розміру та форми власності. Ця відповідальність означає, що бізнес-структури повинні усвідомлювати свої фактичні чи потенційні негативні впливи на права людини і, проявляючи належну обачність («*due diligence*»), попереджувати, зменшувати, знешкоджувати їх, а також у випадку завдання шкоди (навіть якщо вона була спричинена їхніми постачальниками або діловими партнерами) відшкодовувати її та відновлювати права потерпілих через систему легітимних процедур. Корпоративна відповідальність щодо дотримання прав людини існує незалежно від здатності або бажання держав і бізнес-структур виконувати їхні обов'язки щодо захисту прав людини. Незалежно від контексту вони мають ці цілком беззаперечні обов'язки.

Також Керівні принципи та Рекомендація КМРЄ наголошують на фундаментальному праві осіб та груп осіб на доступ до ефективних засобів захисту, коли їхні права порушені у ході чи внаслідок підприємницької діяльності. Адже одним із основних принципів міжнародної системи прав людини є право осіб, чиї права порушені, мати доступ до ефективного засобу правового захисту. У випадку порушення прав людини будь-якою бізнес-структурою, держава повинна забезпечити доступ потерпілих осіб до ефективного засобу захисту їхніх прав у суді. Причому судові механізми повинні ефективно розглядати справи щодо порушення прав людини та не створювати бар'єрів (таких як адміністративні збори або відсутність

перекладачів із різних мов), що перешкоджають потерпілим подавати позови. Останнє особливо стосується осіб або спільнот, які перебувають у соціально, матеріально або фізично вразливому становищі (жінки, діти, особи з інвалідністю, національні меншини тощо) та піддаються більшим ризикам «виключення».

Окрім того, держави повинні створювати та надавати можливість доступу й до позасудових ефективних і відповідних механізмів розгляду скарг на порушення бізнесом прав людини. Ними, наприклад, можуть бути примирні процедури при вирішенні колективних або індивідуальних трудових спорів, третейський суд, звернення до установи омбудсмана (уповноваженого з прав людини), медіація та ін. Відповідальна корпоративна політика бізнес-структур має передбачати наявність власних ефективних механізмів розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з порушенням прав людини як їхніх працівників, так і третіх осіб, та відшкодування заподіяної шкоди. Водночас вони можуть користуватися і наявними в державі механізмами прийняття і розгляду таких скарг. З ними можуть звертатися будь-які особи або групи осіб, які зазнали негативного впливу внаслідок підприємницької діяльності. При цьому неодмінною вимогою для позасудових державних і незалежних механізмів є їх легітимність, доступність, передбачуваність, справедливість, прозорість та відповідність нормам в сфері прав людини.

Варто зазначити, що наведені положення не залишаються суто політичними закликами до соціальної та економічної справедливості. Їх актуалізація відбувається через їхнє практичне впровадження державами та бізнес-структурами в рамках Національних планів дій у сфері бізнесу та прав людини (далі – НПД), прийняття яких вимагають ООН, Рада Європи та Європейський Союз. Вони конкретизуються через інтеграцію в регіональне міжнародне, зокрема європейське, та національне право шляхом імплементації в політико-правові стратегічні та оперативні й законодавчі акти вже 17-ти країн-членів ЄС, а також США, Колумбії, Чилі, Індонезії та Грузії, де виконуються НПД [150]. Ці НПД є інструментами усунення глобалізованих

прогалин в управлінні взаємовідносинами між економічними силами вільного ринку і його учасниками та суспільствами різних країн, що прагнуть не тільки регулювати створювані бізнесом негативні наслідки, але й запровадити в ці взаємовідносини прагматичний конструктивізм у контексті соціальної та економічної справедливості.

Варто зазначити, що лідерами у просуванні та реалізації Керівних принципів ООН із питань бізнесу та прав людини, Рекомендації РЄ та інших відповідних міжнародно-правових актів у цій царині є країни Північної Європи – Нідерланди, Данія, Фінляндія, Швеція, Норвегія.

Досвід цих егалітарних суспільств у розбудові економічно та соціально успішних держав, що є найбільшими лобістами рівності, а відтак і балансу між соціальною справедливістю та економічною ефективністю, доводить, що реальна соціальна рівність здатна забезпечити більш ефективну економіку та загальне благополуччя.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило здійснити вирішення наукового завдання, яке полягає в обґрунтуванні теоретичних пропозицій та розробці практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Проаналізовано поняття «економічна ефективність» та «соціальна справедливість», розглянуто змістовне навантаження даних дефініцій. На відміну від існуючих трактувань, зазначені поняття запропоновано розглядати в якості комплексних категорій, синергія яких здатна якісно покращити управління соціально-економічною політикою держави.

2. Уточнено методологічне підґрунтя виміру соціальної справедливості шляхом виділення відповідних економічних індикаторів. Спираючись на останні, виокремлено основні проблеми побудови соціально-справедливої держави в Україні з правової, адміністративної, соціально-економічної та екологічної точок зору, що, у свою чергу, надасть можливість підготувати пропозиції щодо визначення напрямів пом'якшення суперечностей між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в державі.

3. Аргументовано, що сполучення економічної ефективності та соціальної справедливості мають істотне значення при конструюванні оптимальної моделі міграційної політики. Досвід країн, орієнтованих на соціально-демократичні цінності доводить, що певний перерозподіл з метою вирівнювання доходів, надання соціальних гарантій, створення умов для розвитку підприємництва тощо уповільнюють міграційні процеси в країні і, як наслідок, справляють позитивний вплив на її економічний розвиток.

4. Визначено та проаналізовано потенційні переваги соціально відповідальних публічних закупівель, зокрема такі як стимулювання соціальної інтеграції в суспільстві та зменшення рівня безробіття; підвищення ефективності використання державних коштів та розвитку інновацій.

5. Обґрунтовано доцільність запровадження принципу соціальної відповідальності в якості одного із основоположних під час формування політики у сфері публічних закупівель. Визначено потенційні шляхи запровадження соціально відповідальних закупівель з метою узгодження соціальних цілей з цілями міжнародної торгівлі та економії державних коштів. В Україні соціально відповідальні закупівлі можуть стати одним із засобів досягнення цілей, передбачених Стратегією сталого розвитку «Україна-2020» та розбудови соціально орієнтованої економіки, що відповідає одному із основних принципів господарювання.

6. Аргументовано, що дотепер залишається низьким рівень впровадження принципу справедливості під час формування державної житлової політики України, незважаючи на наявність в економічній системі держави передумов для його утвердження.

7. Аргументовано, що для поступального соціально-економічного розвитку й досягнення необхідного прогресу на тлі всеохоплюючого комплексу поточних викликів, міжнародних зобов'язань та обов'язків перед суспільством, Україні варто спиратися на зарубіжні концептуальні розробки щодо співвідношення і взаємозв'язку соціально-правових феноменів «соціальна справедливість – економічна справедливість», «права людини – підприємництво» та досвід правового регулювання втілення принципу соціальної справедливості в економічні відносини.

Слід відзначити, що у роботі містяться й інші не менш цікаві як з теоретичної, так і практичної точок зору положення, які заслуговують на увагу читача й можуть стати підґрунтям для подальших наукових досліджень у руслі вдосконалення правового забезпечення досягнення балансу між економічною ефективністю та соціальною справедливістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Миграция из Украины растет и приближается к критической. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/mihratsija-iz-ukrainy-rastet-i-priblizhaetsja-k-kriticheskoj-2462687.html> (дата звернення: 19.09.2018).
2. У Польщі створили проект «EdWork», який допоможе українським студентам знайти легальну роботу в країні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2484768-u-polsi-ukrainskim-studentam-dopomozut-iz-posukom-roboti.html> (дата звернення: 19.09.2018).
3. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України від 5 листопада 2015 року № 761-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 49-50. Ст. 463.
4. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо звільнення грошових коштів трудових мігрантів від сплати податку на доходи фізичних осіб) (№7458 від 27.12.2017). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63272 (дата звернення: 19.09.2018).
5. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо створення сприятливих умов для повернення грошових коштів трудових мігрантів)(№ 7459 від 27.12.2017). URL:http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63273
6. Довгоочікуваний закон про трудову міграцію прийнято. Що далі? URL: <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-the-long-awaited-law-on-labor-migration-accepted-whats-next/> (дата звернення: 19.09.2018).
7. Міграційна політика: найважливіший міжнародний досвід. URL: <https://europewb.org.ua/migraciina-politika-naivaglivishii-mignarodnii-dosvid-visnovki-ta-rekomendacii/> (дата звернення: 19.09.2018).
8. Obywatele Ukrainy pracujacy w Polsce – raport z badania Badanie zrealizowane w 2015 r. URL: http://www.nbp.pl/aktualnosci/wiadomosci_2016/20161212_obywatele_ukrainy_pracujacy_w_polsce_%E2%80%93_raport_z_badania.pdf (дата звернення: 19.09.2018).

9. Про реалізацію пілотного проекту із залучення до роботи членів малозабезпечених сімей та внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2015 року № 1154. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1154-2015-%D0%BF> (дата звернення: 19.09.2018).
10. DOING BUSINESS-2018. Україна в рейтингу Світового банку легкості ведення бізнесу. URL: <http://edclub.com.ua/analityka/doing-business-2018-ukrayina-v-reytingu-svitovogo-banku-legkosti-vedennya-biznesu> (дата звернення: 19.09.2018).
11. Фінансування малого та середнього бізнесу. URL: <https://www.oschadbank.ua/ua/business/finansuvannya-biznesu/> ; <https://privatbank.ua/ru/business/kredyt-biznes-rozstrochka> (дата звернення: 19.09.2018).
12. Соціологічне опитування сімей міжнародних трудових мігрантів у межах проекту Open Society Institute. Higher Education Support Program. Project Wealth, Poverty and Life Satisfaction in Transition Societies, 2013.
13. Перекази мігрантів з-за кордону та можливі заходи щодо їх заохочення та ефективного використання. *Аналітична записка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1276/> (дата звернення: 19.09.2018).
14. Валериу Мошняга Рeadмиссия, Возвращение и Реинтеграция: Молдова. *Пояснительная записка 13/03*. URL: http://www.carim-east.eu/media/exno/Explanatory%20Notes_2013-03.pdf (дата звернення: 19.09.2018).
15. Vremis M., Craievschi-Toarta V., Burdenii E., Herm A., Poulen M. (2012) Extended migration profile of the Republic of Moldova. Chisinau, IOM. [Развернутый миграционный профиль Республики Молдова. Кишинев, MOM]. URL: http://publications.iom.int/system/files/pdf/110_emp_report_updated.pdf (дата звернення: 19.09.2018).
16. Suhas L. Ketkar Development Finance via Diaspora Bounds. Suhas L. Ketkar, D. Ratha. URL: <http://siteresources.worldbank.org/INTPROSPECTS/Re>

- sources/334934-1100792545130/Diasporabonds.pdf (дата звернення: 19.09.2018).
17. O'Neill A. Emigrant Remittances: Policies to Increase Inflows and Maximize Benefits. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. 2001. № 1.
18. Глущенко Г., Пономарев В. Миграция и развитие. М.: Экономика, 2009. 456 с.
19. Що таке діаспорні облигації і як вони можуть допомогти Україні. URL: <http://fra.org.ua/uk/an/publikatsii/novosti/shcho-takie-diasporni-oblighatsiyi-i-iaak-voni-mozhut-dopomoghti-ukrayini> (дата звернення: 19.09.2018).
20. Інституційні механізми залучення коштів трудових мігрантів як інвестиційного ресурсу розвитку економіки периферійних територій західних регіонів України". *Аналітична записка*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1338/> (дата звернення: 19.09.2018).
21. Полонийные организации за границей. URL: <https://polsha24.com/novosti/poloniinye-organizatsii-za-granitsei-4373/> (дата звернення: 19.09.2018).
22. Семенова Н.Н. Мировой опыт решения проблем научно-технической миграции и участия диаспоры в международном сотрудничестве. *Научная политика и проблемы развития науки*. 2009. № 7. С. 107-124.
23. Китай превратился в мировой локомотив научной деятельности. URL: <https://topwar.ru/35636-kitay-prevratilsya-v-mirovoy-lokomotiv-nauchnoy-deyatelnosti.html> (дата звернення: 19.09.2018).
24. Сделать Китай вновь великим. URL: <http://www.dsnews.ua/world/begushchiy-po-grablyam-kak-tramp-mozhet-sdelat-kitay-velikim-27072017220000> (дата звернення: 19.09.2018).
25. Налогообложение доходов, полученных за рубежом. URL: <http://russianvienna.com/zakony-i-poryadki/458-2010-10-18-18-48-18> (дата звернення: 19.09.2018).
26. Герасимчук З.В., Стрижеус Л.В. Регіональна політика соціально орієнтованого розвитку економіки: теорія, методологія, практика. Луцьк: РВВ ЛНТУ, 2011. 260 с.

27. Лібанова Е.М. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 8.
28. V. Paniotto, N. Kharchenko. What Poverty Criteria Are Best for Ukraine? *Problems of Economic Transition*. vol. 51. no. 7. November 2008. P. 5–12.
29. Геєць В.М. «Яке майбутнє у соціальної держави?». *Економіка України*. 2013. № 7. С. 4-20.
30. Van Lange PAM, De Bruin E.M.N, Otten W, Joireman J.A. Development of prosocial, individualistic, and competitive orientations: Theory and preliminary evidence. *J Pers Soc Psychol*. 1997. 73:733–746. doi: 10.1037/0022-3514.73.4.733
31. Van Lange PAM, Bekkers R, Shuyt T.M., Van Vugt M. From games to giving: Social value orientation predicts donation to noble causes. *Basic Appl Soc Psych*. 2007. 29:375–384. doi: 10.1080/01973530701665223.
32. Bogaert S., C. Boone, C. Declerck. Social value orientation and cooperation in social dilemmas: A review and conceptual model. *British Journal of Social Psychology*. 2018. doi: 10.1348/014466607X244970.
33. Результати розрахунку всесвітнього індексу людського розвитку за 2017 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/global-human-capital-report-2017/results/> (28.04.2018).
34. Rawls John A Theory of Justice. Harvard University Press, 1971. 607 p.
35. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
36. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>
37. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

- 38.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) : справа № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>
- 39.Корнєва П.М. Щодо механізму реалізації принципу справедливості в соціальному забезпеченні в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1 (173). С. 172-175.
- 40.Тищенко А.Н., Кизим Н.А., Догадайло Л.В. Экономическая результативность деятельности предприятий : монография. Х.: ИНЖЭК, 2005. 168 с.
- 41.Reenen van J., Bloom N., Draca M., Kretschmer T., Sadun R. The Economic Impact of ICT. L.: Centre for Economic Performance, 2010.
- 42.Рих А. Хозяйственная этика / А. Рих пер. с нем. Е.М. Довгань. М.: Посев, Рос. фил. 1996. 810 с.
- 43.Quality-of-life Index (2017) official web-site of the Numbeo statistics. Retrieved from: https://www.numbeo.com/quality-of-life/rankings_by_country.jsp (available 11/06/2018).
- 44.National Human Development Report (2016) official web-site of the United Nations. Retrieved from: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf (available 11/06/2018).
- 45.Андрущенко В.Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті. Львів: Каменяр, 2000. 303 с.
- 46.Hausman D.M. and Michael S. McPherson (2006) Economic Analysis, Moral Philosophy and Public Policy Cambridge: Cambridge University Press.
- 47.Förster, M.F. and Martin, J.P. (2012) Balancing Economic Efficiency & Social Equity. A Global Issue for Sustainable Growth. No 3. Retrieved from: <https://www.oecd.org/social/JEF2012BalancingEconomicEfficiencyAndSocialEquity.pdf> (access July, 06, 2018).

- 48.Звіт генерального директора міжнародного Бюро праці. Міжнародна конференція праці, 92 сесія, 2004 [Електронний ресурс]. URL: <http://www.ilo.org/public/russian/standards/relm/ilc/ilc92/pdf/rep-i-b.pdf> (доступ 06 липня 2018 р.)/
- 49.Chislett, W. (2002) *The Internalization of the Spanish Economy*. Elcano Royal Institute P. 143-147.
- 50.Powell, Ch. (2001) *España en democracia, 1975-2000*. Madrid: Plaza Janes. 685 p.
- 51.Merkel, W. and Puhle, H. (2006) *Defekte Demokratie*. Band 2: Regionalanalysen VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, pp. 30-36 (Eng. transl.).
- 52.The United Nations (2006) *The International Forum for Social Development 'Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations'*. Department of economic and social affairs of the UN, New York. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf> (access August, 8, 2018).
- 53.Sen, A.K. (1970) *Collective Choice and Social Welfare*. San Francisco: Holden-Day. Republished Amsterdam: North-Holland, pp. 132-139.
- 54.Daniel Schraad-Tischler, D., Schiller, Ch., Heller, S.M. and Siemer, N. (2017) *Social Justice in the EU – Index Report 2017*. Social Inclusion Monitor Europe. Bertelsmann Stiftung. Retrieved from: https://www.bertelsmannstiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/NW_EU_Social_Justice_Index_2017.pdf (access August, 8, 2018).
- 55.Економічна енциклопедія. У 3 т. Т. 3 / редкол.: С. В. Мочерний [та ін.]. К.: Академія, 2002. 952 с.
- 56.Venieris D. Social policy versus social inequality: just compromising injustices? *The Greek Review of Social Research, Special Issue*. 2011. P. 25–43.
- 57.Immervoll H., Richardson L. Redistribution policy and inequality reduction in OECD Countries: What has changed in two decades? *Social, Employment and Migration Working Paper*. 2011. No. 122. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5kg5dlkhjq0x->

- en.pdf?expires=1536742186&id=id&accname=guest&checksum=E33A1236F796CBD3D0B6A531D49560FE (access September, 12, 2018).
58. Политика доходов и качество жизни населения / под ред. Горелова Н. А. Спб.: изд-во Питер. 2003. 656 с.
59. Костробій П., Кавалець І., Гнатів Л. Математичне моделювання індексу суспільної нерівності. Фізико-математичне моделювання та інформаційні технології. 2013. Вип. 17. С. 81-91.
60. Коцан Л.М. Трансформація системи регулювання доходів населення в Україні: дис ... канд. екон. наук: 08.00.0. Рівне, 2018. 215 с.
61. Лебеда М.О. Фіскальний та регулюючий потенціал податку на доходи фізичних осіб підприємців: дис ... канд. екон. наук: 08.00.08. Київ, 2018. 267 с.
62. Бабаев Б.Д., Берендеева А.Б. Социальные свойства экономики: показатели и факторы наростання, торможения. *Теоретическая экономика*. 2018. № 2. С. 29-43.
63. Сташків Б.І. Поняття права соціального забезпечення. *Право України*. 2000. № 5. С. 24-27.
64. Панкевич О.З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.01. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Л., 2003, 20 с.
65. Resolution adopted by the General Assembly on 26 November 2007. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/62/10>.
66. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/socialna-sfera-reformi-v-diyi>.
67. Загальна декларація прав людини: Декларація Організації Об'єднаних Націй від 10.12.1948 р. *Офіційний веб-портал верховної ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
68. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966 р. *Офіційний веб-портал верховної ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.

69. Концепція державної житлової політики: Постанова Верховної Ради України від 30.06.1995 р. № 254к/95-ВР. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80>.
70. Житловий кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-Х. *Відомості Верховної Ради*. 1983. Додаток до № 28. Ст. 573.
71. Статистичний бюлетень «Квартирний облік та кількість наданих квартир в Україні у 2014 році». *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publjitlo_u.htm.
72. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 жовтня 2018 року та середня чисельність у січні-вересні 2018 року. *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
73. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб. *Офіційний веб-портал Міністерства соціальної політики України*. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15904.html>.
74. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Державного комітету статистики України від 21 липня 2008 року № 248 «Про затвердження Інструкції щодо заповнення форми державного статистичного спостереження № 4-житлофонд (річна) «Квартирна черга та надання житлових приміщень» (зі змінами): Наказ Державного комітету статистики України від 21.07.2008 р. № 248. *Офіційний вісник України*. 2015. № 91. Ст. 3100.
75. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
76. Функціонування житлової сфери як чинник національної безпеки. *Офіційний веб-портал Національного інституту стратегічних досліджень*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2868/>.
77. Житловий фонд України: Статистичний збірник. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publjitlo_u.htm.
78. Про показники опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України: Наказ Міністерства регіонального розвитку, будів-

- ництва та житлово-комунального господарства України від 01.03.2018 р. № 46. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FN040370.html.
79. Календар оприлюднення експрес-випусків Держстату у 2018 році. *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
80. Якою є мінімальна заробітна плата у країнах Європи? Цікаве дослідження. *Офіційний веб-портал Український репортер*. URL: <http://ukrreporter.com.ua/business/yakoyu-ye-minimalna-zarobitna-plata-u-krayinah-yevropy.html>.
81. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон України від 19.06.1992 р. № 2482-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 36. Ст. 24.
82. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств в Україні у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України: Статистичний збірник. *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm.
83. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні: Монографія.. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 244с.
84. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14. № 15-16, № 17. Ст. 112.
85. Про внесення змін до статті 4 Закону України «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» щодо реалізації державних житлових програм: Закон України від 16.03.2017 р. № 1954-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 16. Ст. 198.
86. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 1. Ст.1.
87. Про затвердження Державної цільової соціально-економічної програми будівництва (придбання) доступного житла на 2010-2017 роки: Постанова

- Кабінету Міністрів України від 11.11.2009 р. № 1249. *Офіційний вісник України*. 2009. № 92. Ст. 3108.
88. Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 р. № 3334-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 19-20. Ст. 159.
89. Про затвердження Порядку формування фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.03.2004 р. № 422. *Офіційний вісник України*. 2004. № 14. Ст. 282.
90. Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності вищих навчальних закладів, наукових установ, переміщених з тимчасово окупованої території та з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження: Закон України від 03.11.2016 р. № 1731-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 51. Ст. 840.
91. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закону України від 11.12.2003 р. № 1382-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 232.
92. Про облік внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 509. *Офіційний вісник України*. 2014. № 81. Ст. 2296.
93. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 16. Ст. 146.
94. Про внесення змін до порядків, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 422: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 20. *Офіційний вісник України*. 2018. № 10. Ст. 364.
95. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення заходів щодо підтримки територій, що зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту

- на сході України: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2017 р. № 769. *Офіційний вісник України*. 2017. № 83. Ст. 2544.
96. Тимчасове житло для переселенців. *Офіційний веб-портал громадської організації Донбас SOS*. URL: http://www.donbasssos.org/about_ru/.
97. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа: Закон України від 08.02.2018 р. № 2279-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 11. Ст. 59.
98. Про внесення змін до Закону України «Про житловий фонд соціального призначення» щодо умов забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 19.09.2018 р. № 2546-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 43. Ст. 347.
99. Сірко А.В. Економічна теорія: Політекономія. Київ. 2014. 416с. URL: https://pidruchniki.com/1277032462940/politekonomiya/dilema_derzhavnogo_regulyuvannya_dohodiv_efektivnist_spravedlivist.
100. Arrowsmith S. Horizontal policies in public procurement: a taxonomy. *Journal of public procurement*. 2010. Vol. 10. Issue 2. P. 149-186.
101. Cravero C. Socially Responsible Public Procurement and Set-Asides: a Comparative Analysis of the US, Canada and the EU. *Arctic Review on Law and Politics*. 2017. Vol.8. P. 174-192.
102. Arnaiz T.M. Social considerations in Spanish public procurement law. *Public Procurement Law Review*. 2011. №2. P. 56-79.
103. Aspey E. Labour considerations in EU procurement: a study of UK utilities. *European Law Review*. 2012. 37(3). P. 294-313.
104. Radin, T.J., Calkins, M. The Struggle Against Sweatshops: Moving Toward Responsible Global Business. *Journal of Business Ethics*. 2006. №66 (2-3). P. 261-271.
105. Про схвалення Стратегії подолання бідності: Розпорядження КМУ від 16.03.2016 р. № 161-р. Урядовий кур'єр. 2016. №67.
106. Цілі Сталого Розвитку: Україна: Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2017. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>.

107. Бурковська А.В., Лункіна Т.І. Розвиток корпоративної соціальної відповідальності в Україні. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2015. Вип. 4. С. 38-43.
108. Руководящие принципы предпринимательской деятельности в аспекте прав человека. Организация Объединенных Наций. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_ru.pdf.
109. Semple A. Socially responsible procurement (SPRR) under EU Law and International Agreements. *European Procurement & Public Private Partnership Law Review*. 2017. Vol. 12. Issue 3. P. 293-309.
110. Buying Social. A Guide to Taking Account of Social Considerations in Public Procurement. European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=978>.
111. Про затвердження Положення про закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти: Постанова КМУ від 17 жовтня 2008 р. № 921 (втратила чинність). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2008-п/print>.
112. Про Стратегію реформування системи публічних закупівель («дорожню» карту): Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 174-р. *Урядовий кур'єр*. 2016. №62.
113. Постанова Київського апеляційного адміністративного суду № 826/18068/17 від 25.09.2018 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76666233>.
114. Ухвала Харківського апеляційного адміністративного суду від 04.07.2012 р. у справі № 2а-1670/1267/12. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/25295789?fbclid=IwAR11HnbSwSXOk-bPVlqpBq-z37tr8rgpJC_nPQCng5ky2HmQyfd7LJlgMzc.
115. Цивільно-правові договори на окремі роботи/послуги: наші поради. *iFactor*. 2016. URL: <https://i.factor.ua/ukr/journals/buh911/2016/november/issue-46/article-21573.html>.

116. Case 31/87, *Gebroeders Beentjes BV v State of the Netherlands* [1988] ECR 1988-04635. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0031>.
117. Case 225/98, *Commission v France* [2000] ECR 2000 I-07445. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61998CJ0225>.
118. Герасименко Г. Соціально відповідальні державні закупівлі. Вісник *КНТЕУ*. 2012. №1. С. 5–13.
119. Blagoycheva H. Socially Responsible award of the Procurement Contracts. *IZVESTIA. Journal of University of Economics*. 2013. №4. P. 4–50.
120. Статут Організації Об'єднаних Націй, підписаний 26.06.1945 р. у Сан-Франциско на заключному засіданні Конференції Об'єднаних Націй зі створення Міжнародної Організації та набув чинності 24.10.1945 р. URL: http://www.un.org.ua/images/UN_Charter_Ukrainian.pdf
121. Статут Ради Європи, підписаний у м. Лондон 05.05.1949 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001
122. Єдиний європейський акт, підписаний 17.02.1986 р. та набув чинності 01.07.1987 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_028
123. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями, станом на 30.03.2010 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06
124. Хартія основних прав Європейського Союзу. Урочиста прокламація (Ніцца, 07.12.2000 р.) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT>, http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524
125. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569
126. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року. URL:

- <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/sustainable-development-report/the-2030-agenda-for-sustainable-development.html>
127. Статут Міжнародного суду ООН, заснованого Статутом ООН у 1945 р.
URL: <https://www.icj-cij.org/en/statute>
http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
128. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана 04.11.1950 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
129. Довідник із застосування статті 4 Європейської конвенції з прав людини - Заборона рабства і примусової праці. 2-е видання. Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2014 р. 18 с. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_4_UKR.pdf
130. Європейська соціальна хартія, підписана 18.10.1961 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300; Європейська соціальна хартія (переглянута), підписана 03.05.1996 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062
131. HUDOC database: Висновки та рішення, прийняті Європейським комітетом із соціальних прав у рамках контрольного механізму. URL: [https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22ESCDcType%22:\[%22DEC%22,%22CON%22\]}](https://hudoc.esc.coe.int/eng/#{%22ESCDcType%22:[%22DEC%22,%22CON%22]})
132. Digest of the case law of European Committee of social rights, 2008. URL: <https://www.refworld.org/docid/4a3f52482.html>
133. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017
134. Договір про функціонування Європейського Союзу (Рим, 25 березня 1958 р.) URL: <old.minjust.gov.ua/file/23491.docx>
135. Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 7 лютого 1992 р.) URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_029
136. Resolution of the European Council on the Stability and Growth Pact (Amsterdam, 17 June 1997) [Official Journal C 236 of 02.08.1997] URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:l25021>

137. Europe 2020 Strategy for smart, sustainable and inclusive growth, 2010.
URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework/europe-2020-strategy_en;
<https://www.spbstu.ru/upload/inter/european-strategy-economic-development.pdf>
138. Доповідь Всесвітньої комісії з соціальних аспектів глобалізації «Справедлива глобалізація: створення можливостей для всіх», Міжнародна організація праці, 2004 р. URL: <https://www.ilo.org/public/english/wcsdg/docs/reportr.pdf>
139. Social justice. URL: https://en.oxforddictionaries.com/definition/social_justice
140. A Fair Globalization: Creating Opportunities for All. Report of the World Commission on the Social Dimension of Globalization, ILO, 2004. URL: https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/2004/104B09_19_engl.pdf
141. ILO Declaration on Social Justice for a Fair Globalization on 10 June 2008. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/genericdocument/wcms_371208.pdf
142. Encyclopedia of Diversity and Social Justice. General Editor Sherwood Thompson. – Roman Littlefield. USA, 2015. – p. 746
143. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing a European Labour Authority (Strasbourg, 13.3.2018 COM(2018) 131 final)
URL: file:///C:/Users/%D0%90%D0%BB%D0%BB%D0%B0/Downloads/Proposal-Regulation-ELA_EN.pdf
144. Economic justice. URL: <https://www.investopedia.com/terms/e/economic-justice.asp>
145. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207
146. Заключні зауваження Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої Періодичної доповіді України про виконання Конвенції

- про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 3 березня 2017 р.
URL: <http://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/country/ukraine/cedaw%20concluding%20observations%20ukr.pdf?la=en&vs=1036>
147. Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, прийняті резолюцією № 17/4 Ради ООН із прав людини 16 червня 2011 р. URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2018/11/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%9E%D0%9E%D0%9D_%D0%A3%D0%BA%D1%80_%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf;
https://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf
148. Рекомендація CM/Rec(2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про права людини та бізнес (прийнята Комітетом міністрів 2 березня 2016 року на 129-му засіданні Заступників міністрів). URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2018/11/%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%9A%D0%9C%D0%A0%D0%84_%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf
149. The UN «Protect, Respect and Remedy» Framework for Business and Human Rights (September 2010). URL: <https://www.business-humanrights.org/sites/default/files/reports-and-materials/Ruggie-protect-respect-remedy-framework.pdf>
150. State National Action Plans on Business and Human Rights. Веб-портал Верховного Комісара ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/en/issues/business/pages/nationalactionplans.aspx>

Наукове видання

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДОСЯГНЕННЯ БАЛАНСУ
МІЖ ЕКОНОМІЧНОЮ ЕФЕКТИВНІСТЮ
ТА СОЦІАЛЬНОЮ СПРАВЕДЛИВІСТЮ**

Монографія

Українською мовою

Відповідальний за видання Р.А. Джабраїлов
Редактор Р.А. Джабраїлов
Технічний редактор О.М. Єрмоленко

Інститут економіко-правових досліджень НАН України
01032, Київ 32, бульв. Т. Шевченка, 60

Підписано до друку 25.01.2019.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 9,0. Ум. фарб.-відб. 9,0. Обл.-вид. арк. 8,37.
Зам. 0006. Тираж 70 прим.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел.: (0462) 972-664